

Svensk-judisk litteratur 1775–1991—en litteraturhistorisk översikt

Hilde Rohlén-Wohlgemuth

Stockholm

den judiske författaren

den *judiske författarens* roll i människohavet är alldeles speciell.
ju mer författare han är, desto mer plöjer han i djupet av sin härkomst.
in i mysterierna av sin karaktärs sammansättning.
han vill icke bedraga sig. han *kan* icke bedraga sig
han är till för *klarhetens skull*.
mer än de troende.
han får icke tro, han måste veta

och så plöjer han i djupet av sitt ursprung.
in i djupet av sin judendom.
in i djupet av sin judiskhet
för att nå rötterna till sin mänsklighet
till sin situation i världen

Ur: Ulf Karmi, *israels rest, tanke—dikt—vision*, Stockholm 1959

1. Inledning

När man sysselsätter sig med svensk-judisk litteratur skönjas flera aspekter, bland annat att judarna, som fick bosättningsrätt i Sverige så sent som år 1775, i hög grad har bidragit till den svenska kulturen och inte minst till den svenska litteraturen. Vi får räkna med flera perioder av judisk invandring till Sverige. De som kom i slutet av 1700-talet, kom i regel från Nordtyskland. I slutet av 1800-talet kom judar från Ryssland och Baltikum, vilka oftast bosatte sig i Lund och Malmö. Judiska flyktingar från Tyskland och Österrike kom under 1930-talet, och 1945 kom de så kallade 45-årsräddade, de av greve Bernadotte hämtade

koncentrationslägerfångarna. År 1956 kom en del judar från Ungern, och 1968 kom en stor del av Polens sista judar. Alla dessa grupper har bidragit till den svenska kulturen. Som vi i det följande kan upptäcka är det i de flesta fallen så, att andra eller tredje generationen börjar skriva eller utöva andra konstnärliga yrken. Den första generationen fick kämpa för livsuphållet och hade inte tid över till annat. Bara i fallet med de 45-årsräddade ligger det annorlunda till; för sin psykiska hälsas skull skrev många av dem av sig sina upplevelser direkt. Många av den senaste ungerska och polska invandringens barn är mitt uppe i en intellektuell

eller konstnärlig karriär.

Flera judar har ägnat sig åt litteraturhistoria i Sverige. Portalfiguren är Henrik Schück. Han skrev flera av de viktigaste verken inom svensk litteraturhistoria och han införde nya idéer. Han gav mindre utrymme åt estetiska värderingar, och gav istället mera plats åt kulturhistoriska synpunkter. Han ansåg att även den "lärda kulturen" skulle beaktas, inte bara skönlitteraturen. Jag tänker anknyta till samma linje i denna historik.

Till en svensk-judisk litteraturhistoria hör också de många böcker med judiskt innehåll, som har skrivits av icke-judiska författare. Många författare skrev påverkade och omskakade av de europeiska judarnas bittra öden. Andra har använt sig av bibliska eller judiskt historiska motiv. Jag kommer att ge en komprimerad översikt även över dessa romanförfattare.

Allt detta är orsaken till att jag indelar den svensk-judiska litteraturhistorien i flera avdelningar. Den första omfattar skönlitteratur från 1770-talet till omkring 1940, den andra böcker av judar som invandrat 1945 och därefter. Den tredje behandlar böcker av svensk-judiska författare, födda efter 1940, medan den fjärde omfattar judiska författare från hela perioden, som har spelat en roll för svensk humanistisk kultur. Den femte och sista avdelningen ger en översikt över icke-judiska författare i Sverige, som har skrivit böcker med judiskt innehåll.

Jag hoppas att jag genom denna uppdelning har åstadkommit en bred och något så när heltäckande översikt av den svensk-judiska litteraturhistorien. Jag ger på många punkter en knapp skildring av författarfamiljens härkomst eftersom den är viktig för att förstå bakgrunden till och uppbyggnaden av den svensk-judiska litteraturhistorien. Samtidigt bidrar det till att läsaren genom historiken kan få en mer ingående insyn i den judiska kulturen. Jag tar här tillfället i akt att rikta ett varmt tack till mina vänner Boris Beltzickoff och Maj-Britt Kaufman, för den hjälp jag fått av dem under arbetets gång. Likaså tackar jag bibliotekarierna på Stadsbiblioteket i Stockholm och Informationen på Kungliga Biblioteket för allt bistånd.

2. Svensk-judiska skönlitterära författare, 1775–1940

Den judiska bosättningen i Sverige började på 1770-talet med *Aaron Isaac* (Aron Brietzen) och hans familj. Den första judiska församlingen grundades 1777 genom den *minjan* som fick slå följe med Aaron Isaac. Aaron Isaac föddes 1730 i Treuenbrietzen i Brandenburg. Han levde några årtionden i Bützow i Mecklenburg som "Petschaftstecher" (sigillgravör), innan han 1774 blev bofast i Stockholm genom Gustav den tredjes försorg.

Den förste svenske juden skrev också den första judiska boken i Sverige. Då Aaron Isaac blev mycket gammal (död 1817) och inte hade några barn i livet som kunde minnas honom, ville han själv bevara dessa minnen genom att skriva ner dem. *Aron Isaks självbiografi* är nedtecknad mellan 1801 och 1802 och skriven på judetyska. Denna handskrift utgavs för första gången av det nygrundade "Israelitiska Litteratursällskapet" år 1897 i vanligt tryck under titeln: *Aron Isaks självbiografi, efter författarens handskrift*. Denna upplaga kom inte ut i bokhandeln, men den översattes 1922 till jiddisch och utgavs i Warszawa; den utkom 1930 i Berlin med titeln "Denkwürdigkeiten des Arin Isak". År 1932 utkom boken i en vetenskapligt bearbetad form i Stockholm. Hugo Valentin stod för företal och inledning, den mecklenburgska rabbinen Siegfried Silberstein för den historiska bakgrunden. Abraham Brody står som utgivare för själva texten och den svenska översättningen. Ellen Raphael upprättade personregistret. Titeln är: *Aaron Isaacs minnen. En judisk kulturbild från gustaviansk tid*. Trots att A.I. var en gammal och bruten man, när han skrev ner sina minnen, är det en levande och livfull skildring han åstadkom, och enligt expertisen med bara ett fåtal minnesfel. Den stora förtjänsten är den goda inblick självbiografen ger i Stockholms judiska församlings första tid, i de judiska familjernas liv och i tidsatmosfären. Hans minnen ger bakgrunden till

den roll kommande judiska släktled har spelat i svenskt kulturliv. Hans plats är därmed i jämbredd med judiska memoarskrivare som Glückel von Hameln och Salomon Maimon.

Sedan 1780 lever släkten Josephson i Sverige. Den kom från Prenslau i Brandenburg. Den första företrädaren för släkten hette David och hans ätt har frambragt professorer, tonsättare, arkitekter, grosshandlare, bokhandlare, målare, diktare och skådespelare. Det är väl den judiska familj som har bidragit mest till den svenska kulturen. David var far till *Ludvig Oscar* (1832–1899). Denne var till en början anställd hos Albert Bonniers bokhandel, sedan grundade han en egen bokhandel, men blev snart skådespelare och sedan regissör. Som artist var han aktiv i Stockholm, Göteborg och Kristiania. Förutom ett flertal artiklar, skrev han några historiska skådespel med svenska motiv, vilka uppfördes på Dramaten. Han förblev ogift och blev med tilltagande ålder allt mer sjuklig. Han hade ingen egentlig judisk produktion. Hans brorson var *Ernst Josephson* (1853–1906). Han var son till Ferdinand S. Josephson, grundaren till grosshandelshuset Bendix, Josephson & Co. Ernst J. var mångsidigt begåvad. Han var mycket musikalisk, han skrev dikter och han målade. Efter utbildningen på Kungl. Konstakademien gjorde han studieresor, först i Norden, sedan på kontinenten. Han uppehöll sig länge i Paris. När han var i Bretagne 1887 och målade utbröt en sinnessjukdom, och han fördes hem. Samtidigt hjälpte vänner honom med utställningar i flera europeiska storstäder; 1889 belönades Ernst J. med silvermedalj i Paris och 1895 med guldmedalj i Berlin. Hans första diktsamling kom ut i Stockholm 1888 under titeln: *Svarta Rosor*; 1896 publicerades diktsamlingen *Gula Rosor* både i Kristiania och Stockholm; samlingsvolymen *Svarta och Gula Rosor* kom ut 1901 i Stockholm. Hans dikter var mycket uppskattade av hans samtida och är fortfarande njutbara. Som målare är han en av Sveriges största.

Sophie Elkan (1853–1921) stammade från den stora Göteborgssläkten Salomon. Hennes man Elkan kom från den kända musikbokhandeln Elkan & Schildknecht i Stockholm. Makten dog redan efter sju års äktenskap och ä-

ven hennes lilla barn. Hennes bror Otto S. försökte hjälpa henne genom att förmedla översättningar till henne. Hon började med att skriva små självbiografiska noveller och så småningom skrev hon större historiska romaner. De hade inga judiska motiv, men hennes judiska erfarenheter gav henne en fast psykologisk grund att stå på. Hade Sophie Elkan levat idag, hade hon varit en bra historiker, då fick hon nöja sig med att skriva vidsynta, politiskt klara historiska romaner. År 1894 lärde Sophie känna Selma Lagerlöf och de båda kvinnorna etablerade en livslång vänskap. Somrarna tillbringade de antingen på slottet Nääs vid Göteborg (familjen Salomons egendom och slöjdskola) eller hos Selma på Mårbacka. De båda damerna reste tillsammans mycket utomlands och Sophie Elkan följde även med Selma Lagerlöf på dennes stora resa till Jerusalem år 1899. Sophies vänskap med och inflytande på Selma Lagerlöf är nog hennes mest bestående insats i det svenska kulturlivet.

Det största namnet i den svensk-judiska litteraturhistorien är utan tvekan *Oscar Levertin* (1862–1906). Han tillhörde en av de familjer som invandrat allra tidigast till Sverige. Stamfadern flyttade från Leuwarden i Holland till Altona och tog hemstadens namn med sig, och av Leuwarden blev så småningom namnet Levertin. Det var Oscars farfar Levin Jacob, som 1794 kom till Stockholm från Altona och han anställdes hos Lamm, som var frände till honom. Denne farfar blev förebild för "Kalonymos" i novellen med samma namn. Släkterna Lamm och Levertin lierades sedan genom flera giftermål emellan sig. Oscar L. föddes i Gryt vid Norrköping. Hans far Wilhelm Philip, var antik-handlare och en mycket bildad och uppläst man. Modern var mycket religiös, närmast ortodox, och det var hon som förmedlade det judiska arvet till sonen. Han tog studenten 1881 vid Norra Latin-Läroverket i Stockholm. Redan i skolan var han med i flera litteraturföreningar. Brandes och Strindberg blev hans ledstjärnor. Han disputerade i litteraturhistoria i Uppsala år 1888 och hade turen att få den store litteraturhistorikern Henrik Schück som lärare. Han verkade som docent i Uppsala mellan 1889 och 1899. Åren 1894–1897 föreläste han samtidigt vid Stockholms Högskola. År 1897 började

han som litteraturkritiker vid Svenska Dagbladet, och det var där han gjorde sin, för det svenska kulturlivet, viktigaste gärning. Han kallades senare till en personlig professur i litteraturhistoria vid Stockholms Högskola, som Ernst Thiel och Karl Otto Bonnier hade skapat åt honom. Levertin har skrivit många artiklar och noveller och dessutom dikt- och novellsamlingar. *Legender och visor* 1891, innehållande en avdelning; *Judiska motiver, Rokokonoveller* 1899 och diktcykeln *Kung Salomon och Morolf* 1905. Genom sin ställning som litteraturkritiker under en särskilt produktiv period inom den svenska litteraturen utövade han ett ovanligt stort inflytande genom uppmuntran och påpekanden. Han deltog i många litterära diskussioner.

Han fick många vänner i den svenska parnassen. Särskilt god vän blev han med Werner von Heidenstam, men även E.A. Karlfeldt och Gustaf Fröding räknades som hans vänner. Med Heidenstam stod han jämt i förbindelse, och denne var även förebild för Morolf i dikten. Levertins första fru dog plötsligt i unga år, och han blev mycket deprimerad och drabbades av en psykosomatisk betingad lungsjukdom. För att kureras åkte han ofta till Dalarna eller också till Davos. Det var då, när han fick tid från sitt dagliga kritikerarbete, som han skrev sina dikter; så skrevs *Legender och visor* i Davos. Också de olika diktsviterna i *Kung Salomon och Morolf* skrevs under sådana vilopausar. År 1890 gjorde Levertin ett utkast till en judisk roman: En jude, med elva kapitel-titlar. Men han hann aldrig fullborda den. Det är beklagligt. Hade den färdigställts, hade den kanske kastat ljus över Levertins inställning till judendomen. Men han har aldrig förnekat sin judiska härstamning, och han återkommer ju ofta till den i sin diktning, t.ex. i *På en judisk kyrkogård*, som kom till efter en resa till Prag. I "Kalonymos" ur novellsamlingen *Rokokonoveller* återgår Levertin till sin judiska hemmiljö i Gamla Staden. Novellen skrevs under Dreyfus-året 1899 och "affären" berörde honom djupt i hans judiska medvetande. Han kallar den "ett eländigt bakslag, som man måste uppleva mot toleransens enklaste idé. Men ju mer man blir äldre ... dess starkare blir med känslan av blodsbandet dock även tron, att juden-

domen rider ut denna storm, som så många andra", skriver han i ett brev till Georg Brandes. Samtidigt som han betonar det judiska i gestalten Kalonymos, "visionären", innehåller novellen fina Stockholms-skildringar, och den gäller som ett av Levertins bästa alster. Och ändå var Levertin ateist. Det blev han i unga år under sin, vid den tiden brukliga, "Konfirmation". Men han var fast förankrad i judendomen, såsom den skildrades i litteraturen från Östeuropa. Enligt Hugo Valentin ligger det till på det sättet (*Judarna i Sverige*, sid. 159). Vad var det då, måste man fråga sig, som kom en man som O.L., en med svensk och europeisk kultur helt införlivad judisk gestalt, att känna sig ett med sina förföljda förfäder? Som en förklaring har man pekat på att det judiska för 90-talisten Levertin motsvarade det som hembygdkulturen blev för Fröding och Karlfeldt, eller historierenässansen för Heidenstam. Det blev hans "provins", dit han genom rasens och traditionens trådar kände sig knuten. "Också för honom betydde sysslandet med det judiska ett återknytande till de traditioner, som brustit. Också han räddade ur det förflutna ett arv över i poesins värld." Han identifierade sig med det judiska folket genom tiderna. Det var ett uttryck för den trofasthet, som utgjorde ett av hans väsens mest karaktäristiska drag. Svensk odling blev inte lidande därpå utan berikades tvärtom därigenom. Så blev Levertin sin generations förnämste representant för den dubbla lojaliteten.

Det har skrivits många böcker om Levertin. De tidigaste författades av C. Fehrman, W. Söderhjelm, Fr. Böök och H. Ahlenius. År 1938 skrev *Oskar Mendelssohn* i Oslo en stor avhandling: *Jødisk innslag i Oscar Levertins diktning*, och i vår tid har *Björn Julén* gett ut en ingående Levertin-studie: *Hjärtats landsflykt* (1961). Han berättar ingående om Levertins liv och vilket inflytande de olika kvinnorna i hans liv har haft på hans poesi. Om Levertins diktning säger Julén: "Brytningen mellan starkt engagemang och kallt genomskådande kommer särskilt till uttryck i Levertins erotiska diktning och ger där upphov till hemlöshet." Enligt egna brev kallar Levertin sina dikter för "hjärtats bok" eller också "mina hjärtas barn". Om *Kung Salomon och Morolf* skriver

Julén följande: "Levertin summerar i denna dikt sitt livs erfarenheter. Det sydländskt öppet känslostormande (Kung Salomon) står mot det kalla förfrusna avståndet (Morolf)". Levertin dog 1906. Under en sjukdom tog han i omtöcknat tillstånd av misstag ett undangömt glas med gurgelvatten istället för den rätta medicinen och ljöd en förtida död. I Sverige härskade landssorg. Gustav Hellström skrev: "Det var som en hel epok gick i graven". Och Hugo Valentin citerar Gustav Stridsberg i Svenska Dagbladet, Sveriges då ledande kulturtidning: "Ingen svensk har varmare älskat, klokare utspanat, trognare vårdat, mera hängivet förkunnat svensk odlingsminne än han". Alltså, enligt Valentin, ett lysande exempel för den "dubbla förbundenheten".

Marcus Ehrenpreis (1869 Lemberg, Lwow – 1951). Marcus Ehrenpreis föddes i det dåvarande österrikiska Galizien, studerade i Tyskland och doktorerade där med en avhandling om Kabbala. I sin ungdom var han en aktiv och framstående zionist. Han var medarbetare till Theodor Herzl och sekreterare på den första Zionistkongressen i Basel 1897. Efter att ha varit överrabbin för Bulgarien kom han 1914 till Sverige, där han verkade som överrabbin i Stockholm 1914–1949. År 1935 förlänades han professorstitel för sina betydande kulturella insatser.

Ehrenpreis' litterära produktion var betydande. Den omfattade, förutom reseskildringar och ett antal religiösa skrifter, både zionistiska och politiska arbeten. De viktigaste böckerna är: *Österlandets själ* 1926, *Landet mellan öster och väster*, *Spanska syner och drömmar* 1927. *De som byggt Israel: 1. Profeter och gudsmän* 1929, *2. Heliga och Hjältar* 1931, *3. Skalder och Siare* 1943, *Talmud* 1933, *Israels möten med folken* 1934, *Mitt liv mellan öster och väster* 1946, *Frågetecknet Israel* 1948, *Judisk religion i vår tid* 1950. Tillsammans med Ragnar Josephson gav han ut: *Nyhebreisk lyrik 1870–1920*, *I urval och tolkningar* 1920. Alla utkomna i Stockholm. År 1928 grundade Ehrenpreis den judiska kulturtidskriften: *Judisk tidskrift* och han var dess utgivare ända fram till 1951. Trots att han lärde sig svenska först som vuxen, skrev Ehrenpreis en vacker prosa, enligt tidens bedöm-

ning: en vitter svenska. Serien "De som byggt Israel" var och är mycket omtyckt både för innehållets och språkets skull. Den används till och med i den svenska skolans kristendomsundervisning. Hans bok om det judiska Spanien *Landet mellan öster och väster* är en klassiker och man har fortfarande stor behållning av den vid ett besök i de trakter han beskriver. I boken *Österlandets själ*, om det dåvarande Palestina, finner man fina formuleringar, t.ex. om Tel Aviv: "Det är en judestad, som inte är något ghetto. Det är den första hebreiska staden sedan Israels förskingring." Om Jerusalem skriver han: "Det är fortfarande religionens stad" och han rekommenderar en att gå ensam och inte i en turistgrupp, för att kunna känna den heliga stadens inverkan på ens personlighet. På äldre dar insåg Ehrenpreis inte vidden av den national-socialistiska faran och det föranledde kritik från de egna leden efter andra världskriget. Det gör att han än idag är mera uppskattad utanför den judiska församlingen än inom den. Men hans stora utgivning har en viktig och förblivande plats i den svenskjudiska litteraturen.

Under 1870-talet föddes tre svensk-judiska pojkar, vilka alla blev framstående affärsmän. De har även skrivit memoarböcker, som har ett bestående litterärt och kulturellt värde. Dessa memoarer visar klart, hur det gick till, när andra eller tredje generationens judar genom intelligens, flit och oförskräckthet kom att få en framskjutande plats i det svenska ekonomiska livet.

Joseph Sachs (1872–1949) var son till generalkonsul Simon Sachs och Mathilda Leja. Fadern hade ärvt den kända firman Leja av sin svärfar. Joseph tog studenten, och 1902 grundades varuhuset Nordiska Kompaniet genom sammanslagning av en del av Leja och det svenska företaget K.M. Lundberg. Efter avslutad utbildning blev Joseph Sachs snart chef för NK och han satte sin prägel på företaget för en lång tid framåt. Han var känd som en stor köpman och blev mycket anlitad i ekonomiska frågor. Hans båda ofta efterfrågade memoarböcker heter: *Mitt livs saldo. Del 1, Köpman och förhandlare* och del 2, *Resenär och organisatör* 1949.

Olof Aschberg (1877–1960) var en son till

Grosshandlare Herman Asch och han blev en framstående finansman. Han grundade Ryska Handelsbanken i Moskva 1921 och bedrev en bankrörelse i Paris från 1926 till den tyska ockupationen. År 1945 återvände han till Sverige, men levde sedan i en villa på Rivieran. Olof Aschberg donerade en stor samling ryska ikoner till Nationalmuseum och han skapade ett hem för svenska konstnärer i Paris 1937. Sitt stora hem utanför Paris ställde han 1933 till förfogande för tyska flykting-barn och senare även för spanska barn. Allt upphörde med den tyska ockupationen. Men 1948 donerade han de båda husen till LO och det socialdemokratiska partiet till att användas som konferens- och kulturcentrum, med namnet: Hjalmar Branting-Huset. Verksamheten där upphörde under 70-talet. Olof Aschberg skildrade olika epoker av sitt liv i de tre memoarböckerna *En vandrande jude från Glasbruksgatan* 1946, *Återkomst* 1947 och *Gästboken* 1955. Den första av de tre är väl den mest substansiella ur judisk synpunkt.

Axel Hirsch (1879–1967) var son till Salomon Hirsch. Denne var arkitekt och järnvägsingenjör och dessutom förvaltare av en stor förmögenhet. Som sådan skötte han först Stiftelsen Fanny Hirsch Minne och bekostade sedan byggandet av det nya församlingshuset på Wahrendorffsgatan 3, som invigdes 1927. Mot slutet av sitt liv förvaltade han broderns stiftelse Isaak Hirsch Minne, som bestod av två stora bostadskomplex för Pauvres Hontoux i Stockholm. Hans son Axel behövde heller inte arbeta för sitt livsuppehälle. Han utexaminerades visserligen som jurist, men han sysselsatte sig som folkbildare och föreläsare. Han grundade ett folkbiblioteksblad och blev dess redaktör. Han kom genom sitt arbete i kontakt med fattigvården och blev sedan direktör för svenska fattigvårds- och barnavårdsstyrelsen och styrelsemedlem i många hjälpföreningar. Även han gav stora donationer bl.a. till Nationalmuseum och till medicinsk forskning. Då han blev äldre skrev han två memoarböcker; 1947 gav han ut *Levande och bortgångna. Några minnesbilder från arbetsfält, släkt och vänkrets*, och 1954 *Minnen, som dröjt kvar*.

Omkring hundra år efter att den första ju-

den hade bosatt sig i Stockholm föddes alltså tre judiska män, som har bidragit med stora insatser i det svenska ekonomiska, kulturella och sociala livet. Det vittnar deras memoarböcker om, vars läsning även ger oss litterär behållning. Till denna homogena grupp av memoarboksförfattare kan man räkna en från den nästa generationen: *Gregor Aronowitsch* (1911–1989). Han var son till bankdirektör Martin A. och hans svenska hustru Irma Taube i Stockholm. Han blev fil lic 1943 och hans stora intresse var konst. Han blev så småningom direktör för "Hovkonsthandeln" Bukowski. Han skildrar med inlevelse sitt liv, sin judiska härstamning och sitt allt uppslukande konstintresse i boken *Bukowskis—mitt öde: glimtar från ett liv med konst* 1988.

Olga Raphael-Linden-Hallenkreutz (1887 – 1967) är född på Dalarö. Hon tillhörde släkten Salomon (Saloman) från Danmark. Hon var allsidigt konstnärligt begåvad och genomgick Konstakademien, men blev först skådespelerska, och först efter några studieresor till Europa började hon måla. Hon specialiserade sig på porträttmålning, som det finstämda porträttet av rabbin Emil Kronheim i den judiska församlingens sessionsal i Stockholm bär vittne om. Hon arbetade även som skulptris och grafiker. Olga R. var länge ordförande för den judiska Kvinnoklubben i Stockholm. Hon skrev även en del böcker, av vilka två med judiskt innehåll. Hon skrev under namnet Olga Raphael. År 1960 kom boken *Skiftande spel. Minnen*, och 1965 *En målares väg*. En krönika om Geskel Saloman (1821–1902), som är en mycket viktig och välskriven dokumentation.

Samma år som Olga Raphael föddes *Ernst Klein* (1887–1937). Han var son till överrabbinen *Gottlieb Klein*, som 1883 hade kommit till Sverige från Ungern via Elbing. Gottlieb Klein var en utpräglad reformrabbin, som introducerade predikningar och psalmsång på svenska och även extra söndagsgudstjänster i Stockholms stora synagoga. Han hade en djup judisk bildning och han verkade framgångsrikt för eukumeniskt samarbete i Stockholm. Han hade en stor vetenskaplig utgivning på både tyska och svenska, mest i form av artiklar i tidskrifter. Han sysselsatte sig med frågor angående urkristendomen, och hans mest kända arbete

har titeln *Är Jesus en historisk personlighet?* från 1910. Sonen Ernst fick en humanistiskt inriktad akademisk utbildning och blev först journalist. Som sådan reste han mycket. Sedan blev han kulturchef och museilektor på Nordiska Museet och på Skansen. Han var även en omtyckt religionslärare vid dåvarande Moaiska Församlingen. År 1929 gav han ut *Judiska sagor, valda och tolkade av E.K.* Han översatte även judiska tänkare till svenska, t.ex. Ignaz Goldziher, G. Meyring och Ismar Elbogen. År 1915 utkom en kort judisk novell av honom i Bonniers litterära magasin med namnet *En Kain*. Där berättas om en ung, ej särskilt from jude, som på fältsjukhuset plågas av svåra samvetskval, då han hade dödat en rysk judisk soldat. Denne dog i hans armar med "Schma Israel" på läpparna. Soldaten förbannade sig själv för att som jude inte ha följt det sjätte budet. Denna lilla berättelse såldes som särtryck "till förmån för de genom kriget nödlidande judarna". Både berättelsen och försäljningen ger oss en tydlig bild av vilken god och hängiven jude Ernst Klein var. Tyvärr dog han mycket ung.

Ragnar Josephson (1891–1966) hörde till den stora och kända stockholmssläkten Josephson. Han var son till bokhandlare Mauritz Josephson och hans hustru Ann Sofi Valentin och yngre bror till bokhandlaren Gunnar Josephson som var ordförande i Judiska Församlingen under en för församlingen mycket svår period (1936–1962). Ragnar Josephson tog studenten 1909 i Norra Realläroverket i Stockholm och blev fil.kand. i konsthistoria i Uppsala. Han ägnade sig mest åt arkitekturhistoria och var professor i konsthistoria i Lund 1929–1948. Han hade många andra kulturella intressen, bl.a. var han chef för Dramatiska Teatern i Stockholm 1948–1951. Han skrev även dikter och skådespel. Redan i diktsamlingen *Kedjan* 1912, fanns det dikter med judiska motiv. Senare gav han ut *Judiska Dikter* 1916, och *Valda judiska dikter* 1943. Tillsammans med Marcus Ehrenpeis publicerade han år 1920 *Nyhebreisk Lyrisk (1870–1920). I urval och tolkningar*. Den kom som Nr 1 i Judiska Litteratur-samfundets skriftserie och var en viktig händelse i det svensk-judiska kulturlivet. År 1936 utgav Josephson *Den dubbla*

lojaliteten. Den lilla boken är egentligen en stridsskrift, men skriven i en alldeles för vacker språkdräkt, med diverse dikt-citat. Först ömmar han för de tyska judarna, som förlorat sitt fosterland, trots sin ofta bevisade dubbla lojalitet. De fördrivs "för att färdas på vägarna". Sedan varnar han de svenska judarna för att ge upp sin dubbla "förbundenhet" utav rädsla att få samma öde som de tyska judarna. Som förebilder nämner han tre svenska judar, August Abrahamson, som har skapat slöjdskolan Nääs, Jakob Axel Josephson, som har tonsatt *Vårt land*, *Vårt land* och Oscar Levertin, som i *Legender* och *Visor* besjunger Gustav III, C.M. Bellman och Carl von Linné. Och som det mest kända exemplet för en sådan dubbelhet nämner han den engelske juden, statsmannen Benjamin Disraeli. Han jämför denna sorts lojalitet med "Finländarnas", Finland är deras öde och svenskheten är deras öde. "Så också för oss. Sverige är vårt öde och judenheten är vårt öde". Detta var tröstens ord i denna oroliga tid 1936. Han skrev även en lysande inledning till praktverket: *Gamla judiska gravplatser i Stockholm* 1927. Bland alla böcker och artiklar i samlingsband och tidskrifter om arkitektur, statsbyggnadskonst och konsthistoria märks även två biografier: om fränden Ernst Josephson och om Isaac Grünewald. Han var även en "av de aderton" i Svenska akademien, och vid hans frånfälle beklagades "den stora förlusten för det svenska kulturlivet". År 1967 kom det ut en memoarbok: *R. Josephson. Strimmor av liv*, som är sammanställd av Gabrielle Josephson och Harriet Alfons. Den består av Josephsons egna "tryckta och otryckta föredrag, uppsatser, kåserier och hågkomster" och är ett svar på förlaget Bonniers begäran om en memoarbok, men som Josephson själv inte hann med att slutföra. Den judiska tonsätaren *Moses Pergament* (1893–1977) komponerade en körsymfoni *Den judiska sången* (1944), som helt bygger på texter av Ragnar Josephson. Den har uppförts flera gånger i Stockholm.

Jules Berman (1902–1962) var femte barnet i en syskonskara på tolv. Hans farfar som egentligen hette Hirsch Nissalowitzsch invandrade 1893 från Litauen, via Neustadt i Nordtyskland, och blev i första giftet stamfar till

den stora släkten Nissalowitsch/Nisell. I sitt andra äktenskap gifte han sig med en judisk flicka från Skåne, som hade namnet Ber (Bär) i familjens stamtavla. Efter denne man kallade han sig och barnen i andra äktenskapet Berman. Jules Berman var en helt annan typ av författare än de förut nämnda. Han var en föregångare till en ny tidsanda. Han arbetade som reklamman i teater- och filmbranschen. Han var en färgstark journalist, som verkade i den lättare tidskriftsbranschen. Han var den som införde den s.k. GalaPetter-tekniken, kändisreportaget. Han umgicks mest i skådespelarkretsar och gick alltid med en röd nejlika i knapphållet. Hans böcker tillhör troget hans journalistiska inriktning den lättare kategorin, men bär en judisk och självbiografisk prägel. Den första heter *Josef gör karriär* 1947, den andra *Det är en doft ifrån den fina världen* 1953, och den tredje *Arvet från Sinai* 1956. Hans yngste bror, *Nils Berman* (1916-) lever i Norrköping och är en känd bibliofil. Han har gett ut en del essäsamlingar, som behandlar både böcker och skriftställare. I en av dessa behandlar han bl.a. Jascha Golowanjuk.

Jascha Golowanjuk (Samarkand 1905-1974) är den förste förstagenerationsförfattaren i Sverige. Före skåningen Jules Berman härstammade alla judiska skriftställare från de borgerliga familjerna, som invandrade i slutet av 1700-talet från Nordtyskland. Redan invandrarna själva var välutbildade hant- eller konsthantverkare eller köpmän, som lät sina barn genomgå en gedigen borgerlig utbildning. Därför var de i denna avdelning hittills nämnda författarna oftast från den akademiska världen. De skrev dikter, essäer, noveller, memoarböcker och ofta lärda avhandlingar, men förhållandevis sällan romaner. Jules Bermans familj kom från det fattiga Litauen och sonen var en "self-made-man". Jascha Golowanjuk var en berättare från födelsen. Han härstammade från ett hantverkarhem i Samarkand och han var musikaliskt mycket begåvad. Han spelade fiol och blev adopterad av en bankir, som hade förbindelser i Danmark. Under revolutionen flydde far och son till Köpenhamn, där Jascha kom in i violinklassen vid Konservatoriet. Han började turnera på landsbygden i både Danmark och Sverige. År 1929 flyttade han till Sve-

rige för gott. 1937 debuterade han med boken *Min gyllene väg från Samarkand*, som blev en stor framgång för hans berättarglädjes och de färgstarka, för svenska läsare exotiska, miljöernas skull. Den boken kom många år i rad upp till utlåningssiffror på 100 000 låntagare per år, vilket är mycket sällsynt. *Paraplymakarens barn* 1939, *Josef den lycklige* 1941, och *Främmande fågel* 1944 utgör en serie av judiskt präglade romaner som ger oss mest, och då särskilt den första, i vilken han skildrar sin barndoms miljö. Golowanjuk tjänade mycket pengar och fick stipendier, men hade lite glädje därav. Han led av mindervärdeskomplex och misstydde allt till sin nackdel. Därtill kom i senare år sjukdom och operationer. Han hoppades in i det sista att kunna resa till södern, men han dog 1974 utan att komma i väg. Visserligen är han en författare i den lättare stilen, men han läses fortfarande mycket på biblioteken och hans två första romaner: *Min gyllene väg från Samarkand* och *Paraplymakarens barn* kan man beteckna som klassiker i genren. De förmedlar i alla fall till oss en glimt av ryskjudiskt liv från seklets första decennier. Det skulle dröja till efter andra världskrigets slut, innan den första generationens författare uppträder på nytt.

Ulf Karmi (1910-1969) föddes i Åbo, men levde en stor del av sitt liv i Sverige, i Stockholm och i Uppsala. Även alla hans böcker har kommit ut i Sverige. Han genomgick den Judiska Samskolan i Helsingfors och tog studenten därstädes vid Svenska Samskolan 1927. Han studerade vid jeschivan i Kaunas, Litauen och i Mir i Polen mellan 1928 och 1932, därav en termin vid Rabbinseminariet i Berlin. Han avlade rabbinexamen 1932 i Mir, men utövade yrket bara som fängelserabbin 1942 i Helsingfors och som fältrabbin under det finska vinterkriget. Han fortsatte studera allmänna ämnen vid världsliga universitet, en kortare tid i Helsingfors, men mest i Uppsala. Den senare tiden skrev han poesi och filosofiska betraktelser. 1938 flyttade han till Paris, där han studerade vid Sorbonne och sedan blev bibliotekarie vid universitetsbiblioteket. Han grundade även en *Ecole Karmi d'Inspiration* i Paris. Han hade för avsikt att grunda en profetskola i Israel, en inspirationskälla även i det Heliga Landet.

Men han dog innan han kunde sätta planen i verket. Hans böcker är i kronologisk följd: *Israels rest, tanke-dikt-vision* 1959, *många plan, roman* 1959, *din undran, mänsklighetens aktuella inre drama* 1961, *en förlösares dagbok* 1966, *krisen-kriget-guds rike, visionärens upplevelser* 1968. Dessutom kom några tunna häften *Den invigde och kärleken, Hemmets extas, Närvaro* 1956, *Ny jord* 1958. Böckerna *Många plan* och *din undran* grep konstnären Hans Larsson så djupt, att han gjorde laveringar till dem. År 1973 gav Larsson ut en mapp med tio litografier, tillägnad Ulf Karmi. Han kallade mappen "Hyllning till en diktare". Ulf Karmi "skrev lyrisk prosa, som brinner av religiositet" skriver en recensent. Även i hans prosaböcker finns inströdd poesi, hela hans författarskap bygger på inspiration, mystik och stor intensitet. I *Judisk Krönikas* dödsruna sammanfattas Karmis livsarbete som så: "Ett rikt författarskap, som på ett övertygande sätt lyckas förena österländsk filosofi med västerländskt tänkande, Hans dikt var ett ständigt sökande efter meningsfulla skeenden i tillvaron och en förankring i sanning och ro." Tyvärr var tydligen tiden inte mogen för Karmi. Men han kommer säkert att få en renässans. Hans kvarlätningskap har nyligen överlämnats till Institutum Judaicum Aboense, och kommer att bearbetas där.

Bland de från Tyskland redan under 30-talet invandrade tyska judarna fanns ett flertal som var och är kulturellt aktiva i det nya landet. Målarinnan *Hilde Rubenstein* (1904-) kom mycket tidigt till Stockholm. Hon tjänade sitt levebröd på porträttmålnings och skrev tyska dikter. År 1953 skrev hon en omdebatterad framtidsroman *Atomskymning*, under pseudonymen Katarina Brendel.

Roland Schütt (1913-) är son till en svensk man och en rysk judinna, som vid 18 års ålder flydde från Vitebsk-området genom skogarna till sin far. Denne hade tidigare flytt till Sverige och småningom kom hela den stora familjen efter. Dottern arbetade som så många andra judiska män och kvinnor från Östeuropa i M. Kaplans konfektionsfabrik och trotsade sedan familjens vilja och gifte sig med en svensk. Sonen Roland, som livnär sig som uppfinnare, skrev som gammal man romanen *Kadisbellan*

1989 om sin judiska mor och sina egna ungdomsår i Vasastaden. Boken blev en rejäl succé, dels för det träffsäkra sättet att skildra personer och händelser, dels för sin dråpliga humors skull. Schütt åker runt och berättar om och ur boken, ofta tillsammans med musiker, som spelar judisk folkmusik, och sprider därmed goodwill. Hans bror, Bertil (1909-1983) var författare på heltid, men hans böcker har ingen judisk anknytning.

Erik Müller (1915-) är son till Moritz Müller i Stockholm. Denne var född i Lund och hans far var invandrare från Baltikum. Erik Müller studerade juridik, men han arbetade som journalist, mest med radioteater och filmkritik. Han var dessutom regissör och talpedagog. I tidiga år skrev han ett stort antal TV-, radioteater- och scenpjäser. Hans romaner, skrivna under senare år, är de som har mest judisk anknytning; så: *Konfrontationer* 1983, *Fuga* 1987 och *Kontrapunkt* 1991 och fler lär följa.

Viveka Heyman är född 1919 i Uppsala, där hennes far Harald John var förste bibliotekarie vid universitetsbiblioteket Carolina Rediviva. Hon är fil.kand. och har en längre tid bott i Israel och behärskar väl det hebreiska språket. Hon har skrivit essäer, bl.a. *Fariséerna och de skrifflärda* 1975. Hennes huvudförtjänst är hennes fina översättningar av viktig judisk litteratur från många språk, t.ex. novellsamlingen *Killingen, min far köpte* från hebreiska 1955; *Ingen förnuftig gärning. Lyriska tolkningar* 1957. Där finns översättningar av moderna hebreiska diktare, och avdelningen "Spaniens skatter" innehåller översättningar av ett flertal dikter från de mest kända namnen ur den spansk-judiska medeltidsdiktningen. Sedan följer *Ordet, som aldrig dör. Judisk lyrik i Sovjet. I urval, översättning och med inledning av V.H.* 1971. Originaldikterna är skrivna på hebreiska, på jiddisch eller på ryska. 1975 utkommer *Dalia Ravikowitsch: Svår vinter, dikter av en hebreisk kvinnlig lyriker*. Dessutom har Viveka Heyman översatt stora delar av Tenach. Hon har ibland fått kritik från den svenska Bibelkommisionen för att inte översätta tillräckligt exakt, men det uppvägs av hennes vackra poetiska språk, som t.ex. i Höga Visan från 1960. Den poetiska skönheten i

språket kommer innehållet säkert närmare än den vetenskapliga exaktheten. (Utom för bibelvetenskapen naturligtvis.) Åtminstone betyder detta mest för gemene man, bibelläsaren. Hittills har sju bibliska böcker i Viveka Heymans tolkning kommit ut, den senaste *Psaltaren* 1981. Kanske någon undrar varför en översättare nämns i en litteraturhistoria. Men för en så liten folkgrupp som judarna i Sverige är kontakten med den judiska kulturen i det förgångna lika viktig som kontakten med den samtida judiska litteraturen. Det är både tacknämligt och befruktande för den unga judiska generationen i Sverige, att genom översättningarna kunna få inspiration och fördjupat vetande.

Bertil Neuman (1921–) tillhör även han memoarskrivarna. Hans far, Selman, invandrade i mitten av 1890-talet från Litauen och bosatte sig i Lund. Där fanns många invandrare från Baltikum och Ryssland, som bildade en liten stad i staden, kallad *Nöden i Lund*. Den har utförligt beskrivits av etnologen Sven B. Ek i en bok med samma titel. Selman gifte sig med en judinna från Polen. Han var som så många andra i *Nöden i Lund* gårdfarihandlare, men arbetade snart upp sig och blev antikvitetshandlare och flyttade till Stockholm. Bertil är en av de yngre i en stor syskonskara. Han blev civilekonom och skrev en del fackböcker. Det var en stark sammanhållning i familjen, men föräldrarna berättade inte mycket om sitt liv för barnen. Bertil undrade mycket och började därför forska i familje-historien och skrev en bok om resultatet. Den heter *Något försvann på vägen. En svensk judisk familjs historia, humor och kultur* 1989. Boken hade stor framgång, även i icke-judiska kretsar, där det uppskattades att få ta del av en lite annorlunda familjehistoria, som berättas med förståelse, humor och på ett drivet språk. Ett fullgott tillskott till en svensk-judisk kulturhistoria.

Erland Josephson är den kulturella familjen Josephsons senaste konstnärliga skott. Han är född 1923 som son till bokhandlare Gunnar Josephson och hans fru, född Boheman. Han tog studenten 1941 och efter högskolestudier började han en skådespelarbanan 1945 i Helsingborg och stannade där vid stadsteatern till 1948. Från 1949 till 1956 var han anställd vid

stadsteatern i Göteborg och från 1956 till 1966 vid Kungliga Dramatiska Teatern i Stockholm. Sedan var han chef där i några år, precis som sin farbror Ragnar och innan dess Ludwig O. Josephson. Samtidigt med detta har han varit en mycket anlitad filmskådespelare, i livligt samarbete med Ingmar Bergman och andra utländska berömda filmregissörer. Han blev därigenom känd och uppskattad över hela världen och får fortfarande engagemang.

Under hela tiden har Josephsons litterära produktion varit betydande. Han skrev pjäser som *Dr Meyers sista dagar* 1964, och *Benjamin—Generalskan. Två stycken för TV* 1967. Han skildrar där judiska öden, invandraröden, så även i romanen *En berättelse om Herr Silberstein* från 1957. I romanen gör Josephson upp med den dolda svenska rasismen och antisemitismen. Redan 1952 utkom romanen *De vuxna barnen*. Under hans mest aktiva tid som populär filmskådespelare låg skrivandet nere, nästa roman kom ut så sent som 1986: *Loppans kvällsvård*, tätt följd av *Färgen: den borgerliga kulturens envisa överlevande* 1988, och *Kameleonterna* samma år. Oftast finns en udda judisk figur med i romanen, som skildras med förståelse och medkänsla. Josephson betraktar samhället i sina böcker med en viss ironisk underton. De båda följande böckerna *Rollen* 1989 och *Sanningslekar* 1990 är inga romaner, de är essäsamlingar. Här sysselsätter han sig med sin roll som skådespelare och med teaterproblem, såsom förhållandet regissör-skådespelare. I dessa sista böcker försöker han även närma sig sin roll inom judendomen. Man lägger märke till hur ofta han sysselsätter sig med judiska frågeställningar. Han har fått en fördjupad insikt i livets problem och som en kritiker anför ”skriver han med en knapphet, som tyder på kreativ koncentration”. Hans äldre bror, *Carl Olof Josephson* (1921–) går i faderns fotspår. Han är bokhandlare och som sådan mycket aktiv i organisations-sammanhang. Han är även litteraturkritiker, som uppträder framgångsrikt i TV. De sista åren har han redigerat två lyrikböcker för Brombergs förlag.

Lars Gustavsson (1936–) föddes i Västerås, där han var en mobbad skolpojke, tills han efter puberteten blev ett skolljus. Han blev fil.lic. 1961 och fil.dr 1979 i Uppsala; 1973 blev

han Thord Gray professor i Austin, Texas och 1983 adjungerad professor vid University of Texas i Austin. Han är ledamot av ett otal europeiska Akademier och medlem i kulturella expertgrupper. Han skrev och skriver poesi, romaner, är kulturdebattör och var en tid redaktör för Bonniers litterära Magasin. Han konverterade till judendomen efter en tid av grubbel och gifte sig med en amerikansk judinna. År 1970 utger han diktsamlingen *Kärleksförklaring till en sefardisk dam*. Denna dam "frigör poetens möjlighet inom honom att vara sig själv och möta andra människor". Ur ensamheten når han genom kärleken ett slags gemenskap. Kanske syftar "den sefardiska damen", mer ett andeväsen än en levande kvinna, på hans övergång till judendomen. Boken inleder i alla fall ett nytt skede i hans författarskap. Gustafssons judiska produktion omfattar förutom ovan nämnda bok den litteraturhistoriska avhandlingen *Litteraturhistorikern Henrik Schück: vetenskapssyn och historieuppfattning i Henrik Schücks tidiga produktion* 1983, samt romanen *Bernhard Foys tredje rockad* 1986. Dessutom har han tillsammans med Madeleine Gustavsson översatt *Hebreiska dikter av Tuvia Rubner* 1977.

Leif Silbersky (1938-) föddes i Lund, dit hans farfars far invandrade från Baltikum. Efter jur.kand. examen 1962 blev han advokat 1967; som sådan har han blivit en känd försvarsadvokat. År 1977 skrev han debattboken *Porträtt av terrorister: intervjuer med terrorister i israeliska fångelser*. Dessförutan skriver han detektivromaner tillsammans med Olof Svedelid. Dessa är mycket omtyckta. De har kommit ut i en serie; den första delen kom 1977 och heter *Sista vittnet*, sedan följde varje år en bok fram till 1985; 1990 kom den hittills sista delen: *En röst för döden*. Den sammanhållande länken i serien är den gamle judiska advokaten Rosenbaum, en flykting från Nazityskland, som nystar upp alla problem i böckerna. Rosenbaum är en ensling och en sympatisk typ, som ofta tänker tillbaka på tiden före Hitler, då hela hans stora släkt ännu levde. Det är välgörande, att en sådan man presenteras för en större läsekrets, som detektivromanens läsare utgör och det är tacknämligt, att minnet av Europas nesligaste tid hålles vaket.

3. Författare som invandrade 1945 eller senare

Efter 1949 kommer en ny generation författare till ordet. Och man kan med rätta påstå att det är första gången i den svensk-judiska historien som det är den första generationen invandrare som blir författare. Men det har sina särskilda skäl. Den gruppen består av de genom den s.k. Bernadotte-aktionen 1945 till Sverige och friheten räddade judiska koncentrationslägerfångarna och senare även enskilda, sporadiskt invandrade flyktingar från det otrygga Östeuropa. Många av dessa flyktingar tillbringade sin första tid i Sverige på sjukhus. Men så snart de tillfrisknade, ville de skriva av sig sina hemska minnen och traumatiska upplevelser. På så sätt fick Sverige många fina tillskott till sitt kulturliv. Många av de invandrade kvinnorna gifte sig med svenska män med helsvenska namn, och jag kan därför ha förbigått en och annan författarinna.

Det är mot den bakgrunden man skall förstå *Zenia Larssons* (Lodz 1922-) trilogi *Skuggor vid träbron* 1961, *Lång är gryningen* 1961, och *Livet till mötes* 1962. Hennes långsamma inlemmande i det svenska samhället skildras i *Mejan* 1966 och i *Fotfäste* 1968. Andra romaner med judiska motiv är *Åter till Babel* 1964 och *Vägen hem* 1975. De tre första böckerna, som skildrar Zenia Larssons lidandes väg har kommit ut i många upplagor, både som enskilda band och sammanbundna. Hennes stora förtjänst är, att hon genom denna trilogi har gjort det svenska folket förtroget med den europeiska judenhetens tragedi.

Cordelia Edvardson (München 1929-), dotter till författarinnan Elisabeth Langgässer, gav redan år 1958 ut en smärtylld roman om sina upplevelser *Så kom jag till Kartago* under pseudonymen *Maria Heller*. Hon fortsatte sedan under eget namn med *Kärlekens vittne* 1965. Cordelia Edvardson blev sedan journalist och utvandrade till Israel, men har fortsatt att skriva på svenska. Om Israel handlar böckerna *Om jag glömmet dig ... En invandrades dagbok* 1976 och *Två rum i Jerusalem*

1978; 1984 utkom romanen *Bränt barn söker sig till elden*, där hon lät ingå delar av den under pseudonym utgivna "Så kom jag till Kar-tago". "Bränt barn ..." har kommit i flera upplagor. 1988 kom hennes hittills sista roman *Viska det till vinden*. C. Edvardsons pro-duktion utmärks av ett vackert och intensivt språk.

Mycket tidigt kom även *Mira Teeman* (Lodz 1926-) ut med *Tre dagar innan* 1956 och *Lerbild av Rosa* 1958.

Andra flyktingar behövde ett längre av-stånd till sina lidandens år för att kunna ned-skriva sina känslor. Det är oftast de, som inte blev författare till yrket. För det mesta har de skrivit rena memoarböcker, ofta välskrivna och de har därigenom berikat det svenska kul-turlivet.

Henry Konn (Polen 1909-1988) dröjde till 1973 med den självbiografiska romanen *Löv-hyddan*. Den blev uppskattad för hans livliga beskrivning av sin hemmiljö. Och så har fo-tografen *Ferenc Göndör* (Ungern 1928-) efter 30 års väntan skrivit *A 6171. Ett judiskt lev-nadsöde* 1984. Där skildrar han sin väg från en ung bortskämd pojkes liv, över att vara en dödens aspirant i Mauthausen, via en ledsam hemkomst till ett ofritt Ungern till friheten och ett bra liv i Sverige. Som tack reser nu Göndör runt till skolor och berättar om holocaust för ovetande tonårsgrupper.

Lika länge har jiddischisten *Selek Berko-witz* (Polen 1912-1989) väntat, tills han för-mådde skriva ner sina upplevelser i *Dödsmar-schen* 1978. År 1988 gav han ut en verklig-hetsskildring i: *Treblinka : det största mass-mordet i mänsklighetens historia*.

Lenke Rothman (Ungern 1929-) blev en uppskattad konstnärinna. Hennes man, för-fattaren Sivar Arnér, skrev en roman om hen-nes liv *Tvärbalk* 1963. Hon själv skrev ner sina genom lidandet präglade funderingar i två tankeböcker *Quality of life—yttringar av liv—tecken—bilder* 1980, och *Regn* 1990.

Psykologen *Edith Goldman* (1922-) skild-rar sina erfarenheter i *Livsvilja: viljan till ö-verlevnad* 1986.

Laszlo Hamori (Budapest 1911-1984) var redan färdig jurist när tyskarna invaderade Un-gern. Familjen gick under jorden och över-

levde, flydde sedan via Schweiz till Sverige. Där blev han en aktad journalist. Han skrev flera välorienterade böcker om Israel 1960-70, en Israel-turisthandbok 1965 och en ungdoms-bok *Schalom kommer till Israel* 1961. År 1982 kom Hamoris viktigaste bok *Farväl till en epok : memoarer*. De omfattar hans liv tills det ögonblick, han beträdde svensk jord. Tyvärr dog han i förtid utan att kunna fullborda den andra delen av memoarerna.

Georg Klein (1925-) från Budapest är en världsberömd cancer-forskare och professor vid Karolinska Institutet i Stockholm. Han har dessutom en omfattande litterär produktion, dels självbiografisk, dels filosofisk. Han kom till Sverige efter kriget, med hjälp av judiska studenter i Stockholm. Klein skriver mest i form av essäer och beroende på sina medicinska premisser. Han läses i vida kretsar och är des-utom mycket anlitad som föredragshållare och debattör. Hans icke-medicinska produktion är *Istället för hemland* 1984, flera upplagor; *Ate-isten och den heliga staden* 1988; *Pietá* 1989.

Max Goldstein (1925-) kom med sin familj från Tyskland, men levde i Stockholm tillsam-mans med ungdomar från "barntransporten", för att kunna utbilda sig vid en reklamskola. Under signaturen Mago har han som kostym-tecknare och designer gjort en strålande kar-riär. Den första arbetsuppgiften fick han av en ung Ingmar Bergman. Som designer av klä-der, scenkläder och slutligen även av scende-kor, som han fortfarande håller på med, kom han i beröring med teaterfolk. Om sitt liv, sitt yrke och sina kunder berättar han i memoar-boken *Klä av, klä på, tecknad och antecknad*, från 1988. Trots den smärtsamma bakgrunden av flykt och anpassning har boken genom sina fina iakttagelser blivit en nöjsam läsning.

Ralph Herrmanns (Berlin 1933-) kom till Sverige med en barntransport strax före andra världskriget. Han har en stor litterär produktion av ren underhållningskaraktär. Hans vik-tigaste bok ur judisk synvinkel är *Tänk på de dagar*, från 1984, där han i romanform berät-tar sin familjs öden och sin svåra anpassning som ung pojke till ett helt främmande land. Även tre andra av hans böcker har judisk an-knytning: *En fest för ögat*, romanen om Isaac Grünevald, 1980; *Den enas bröd*, 1982; *Solen*

gick ner över profeterna, 1981.

Ett annat tysk-judiskt barn som har beskrivit sin första svåra tid här i landet i en självbiografisk roman är *Madeleine Lundberg* (1927-): *En lektion i svenska*, 1988. Ganska ofta hamnade judiska barn i välmenande kristna familjer. Men det gjorde anpassningen ännu svårare.

Ebba Sörbom (1927-) har väntat länge med att ta itu med sina minnen. Först 1988 kom hennes memoarbok *Bortom minnet, bortom glömskan*. Det är en smärtans och längtans bok, som handlar mest om tiden efter läget. En ny bok *Det drömda livets poesi*, som kommer 1991, skall väl ge svaret, om hon nu har lyckats komma över smärtan.

En som har väntat ännu längre med att nedteckna sitt livs erfarenheter är *Hedi Fried*, född 1924 i Sziget i det dåvarande Rumänien. Efter återhämtandet i Sverige utbildade hon sig och arbetade som psykolog. Nu har hon äntligen fattat mod och skrivit en memoarbok. Den kom först ut i engelsk översättning år 1990 under titeln *Fragments of life* och kommer snart att ges ut på svenska med titeln *Skärvor av ett liv*.

Ingrid Lomfors är dotter till en 45-års räddad. Hon håller på med en doktorsavhandling i historia om de judiska flyktingbarnen från Nazityskland (Barnttransporten) och deras mottagande här. Därvid hittade hon en brevväxling mellan en mor i Hamburg och hennes två döttrar i Sverige. Hon rördes av breven, översatte dem till svenska efter kontakt med de nu i USA levande kvinnorna. Hon gav ut breven under titeln *Breven från Hertha*, 1987. Det är ett skakande vittnesbörd, som kan gälla för flera av de i det här avsnittet nämnda författarna.

En sentida judisk invandrare är *Claude Kayat* (1939-). Han kommer från de judiska kvarteren i Sfax i Tunisien. Han skriver egentligen på franska, men hans första roman är översatt till svenska *Mohammed Cohen: den arabiska juden* 1985. Kayat gör den svenska publiken förtrogen med en helt annorlunda judisk miljö, den nordafrikanska. Därför blev hans bok en framgång. Under tiden har ytterligare romaner kommit ut på franska, men tyvärr har de ännu inte funnit en svensk översättare.

Tre skrivande invandrare måste här nämnas. Trots att de inte har använt sig av det svenska språket, har de utövat ett stort inflytande på det svenska och europeiska kulturlivet. Dessa är Nelly Sachs, Peter Weiss och litteraturvetaren Walter Berendsohn.

Nelly Sachs (1891-1970) blev räddad tillsammans med sin mor till Stockholm genom förmedling av Selma Lagerlöf. Hon skrev dikter på tyska, mest om den hemska obehagligheten i sitt folks öde. Hennes dikter blev översatta till svenska av de bästa svenska lyrikerna som Johannes Edfelt, Gunnar Ekelöf, Olof Lagercrantz och Erik Lindegren. 1966 delade hon Nobelpriset i litteratur med den israeliske författaren S.J. Agnon. Nelly Sachs har tagit intryck av Chassidismen, vilket kommer till uttryck i hennes diktning. Hennes drama *Eli* lästes en gång i en större privat krets, där hon själv och den dåvarande israeliska ambasadören var närvarande. Det går rykten om att dramat snart skall uppföras i Stockholm.

Peter Weiss (1916-1982) har en judisk afärsman från Berlin till far. Familjen flydde undan Hitler 1934 via England till Prag och därifrån kom Peter Weiss ensam till Stockholm 1939, och blev svensk medborgare 1945. Han livnärde sig den första tiden som konstnär. Han skrev sina första böcker på svenska, men dessa hade ingen större framgång. Först i början av 60-talet började han skriva på nytt, men nu på tyska. Det var två självbiografiska romaner som hade stor framgång och nästan med detsamma blev översatta till svenska. De var *Diagnos* 1963 och *Brännpunkt* 1964. I dem gör han upp med sin ungdom, med föräldrahemmet och med den första svåra tiden i Sverige. Det är Weiss' enda romaner med judisk anknytning. Han återvände till det tyska språket för "språket i sig självt var inte korrumpat av nazismens skuld". Även hans stora drama *Die Ermittlung ... Rannsakingen*, (övers. av Britt G. Hallquist) har en klar judisk förankring, det är en avräkning med Hitler-epoken. Alla Weiss' arbeten är av allmänmänsklig karaktär, med historisk, filosofisk, existentiell eller politisk inriktning. Hans största verk är *Motståndets estetik* från 1975-1981, en roman i tre delar. Hans tankegångar har utövat stort inflytande på Europas intellektuella. Detta ar-

bete betecknas ”som ett av vår tids viktigaste litterära verk”. Trots författandet har Peter Weiss fortsatt sitt målande och haft några uppskattade utställningar i Stockholm.

Walter Berendsohn (1884–1984) var professor i nordisk litteratur vid universitetet i Hamburg. När Hitler kom emigrerade han först till Danmark, sedan till Sverige. Här blev han arkivarbetare, men fick syssla med litteraturhistoria på Stockholms Högskola, senare Universitetet. Åren 1952–1972 höll han föreläsningar i litteratur där och blev hedersdoktor 1975. Det finns en bibliografi: *Verzeichnis seiner 1908–1978 erschienenen Veröffentlichungen* ... sammanställd av *Brita Garaguly*, Stockholm, Kungliga Biblioteket 1978. Hans stora verk är skrivna på tyska, uppsatserna ofta på svenska. Berendsohn är känd som en framstående Strindbergexpert. Han är mest känd för att han införde begreppet emigrantlitteratur och forskade i den. Han skrev 1946 ett stort verk *Die humanistische Front. Einführung in die deutsche Emigrantenlitteratur*. Dessutom gjorde han svenska författare kända i Tyskland och tysk litteratur i Sverige. Genom sitt långa och rika författarskap hade han ett betydande inflytande på både den svenska och tyska litteraturforskningen.

Två invandrare, verksamma som journalister måste även omnämnas. Det är *Jackie Jakubowski* (1951–), som kom från Polen 1969 och som sedan 1979 är redaktör för *Judisk Krönika*. Denna tidskrift har under hans ledarskap vuxit till en av de bästa kulturtidskrifterna i landet och blir ofta citerad. *David Schwarz* (1928–) kom 1950 från Polen. Hans intresse gäller invandringen och därmed sammanhängande minoritets-frågor. Han är sedan 1974 ansvarig redaktör för tidskriften *Invandrare och Minoriteter* som rätt ofta behandlar judiska frågor och judisk litteratur.

4. Svensk-judiska författare 1945–1991

För ögonblicket växer en ny generation av judiska författare upp. De flesta av dem hör till den tredje eller fjärde generationen i landet,

och har gett ut sina första alster. De flesta skriver underhållningslitteratur och tiden får utvisa om de kan hålla sina positioner. Många av de unga står ännu under intrycket av den europeisk-judiska katastrofen eller också står de under inflytande av idéer från staten Israel. Jag anför de unga författarna i alfabetisk ordning.

Thomas Böhm är född 1945 i Stockholm, dit hans föräldrar flydde för Hitler från Österrike. Efter studentexamen och studier etablerade han sig som psykoanalytiker. Förutom fackböcker har han givit ut en roman med judiska motiv *Fjällturen*, 1980. Hans judiska intressen kommer även fram i det faktum att han är medlem i Klesmergruppen: Frejlach Express. De spelar enbart östjudisk, amerikaniserad musik och har sedan några år tillbaka stor framgång med sina nostalgiska tongångar. Vi kan säkert se fram emot flera böcker av Thomas Böhm.

Jonathan Freud (1943–) är svensk reservofficer. Efter studier i Lund, Stockholm och New York är han nu bosatt på Västbanken i Israel. Där livnär han sig som guide, journalist, lärare och föreläsare. Dessutom skriver han lite ”anorlunda” böcker om Israel på svenska. Han är både frispråkig och kritisk. Särskilt mot ”de alldeles för många journalister, som är i Jerusalem, och måste komma med nyheter på löpande band”. De flesta av hans böcker är essäsamlingar, där han förknippar nutida händelser med historiska, och gör filosofiska reflexioner. Den första boken kom 1986 i två upplagor *Från Jerusalem*; 1987 kom den lilla romanen *Palestinsk oskuld. Judarnas Konung* behandlar Herodes och kom 1988. Den senaste boken: *En judisk bosättare* kom ut 1991. Där beskriver han sitt liv som bosättare i ”Benjamins land” norr om Jerusalem och ventilerar den s.k. Palestinafrågan. Även av Freud kan vi med rätt stor säkerhet vänta oss fler böcker.

Anita Goldman, född 1953 i Göteborg, är journalist och bor just nu i Israel, men hon skriver på svenska. Efter en ganska öppenhjärtig roman 1978, *Allt genast, en roman om kärlek och revolution* har hon skrivit några feministiska böcker. *Våra bibliska mödrar* och *Den sista kvinnan från Ur*, bäggedera år 1988, har båda blivit utgångspunkter för livliga diskus-

sioner i Sverige.

Susanne Gottfarb (1948-) skrev den psykologiska romanen *Systrarnas Blaumans hemlighet* 1987 om problem, förorsakade genom holocaust. *Lennart Kanter* från Göteborg har 1977 gett ut romanen *Len Rakoffs kärlek*; och 1981 *David Kahanes sista ord*.

Lennart Mosskin föddes i Stockholm 1945. Hans far—en rysk-judisk soldat—var bosatt i Kronstadt och flydde till Sverige 1906. Där gifte han sig med en svensk flicka och lät döpa sin son. Mosskins första roman har judiskt innehåll *Ett par jeans i Medelhavet* 1968. Sedan dess sysselsätter han sig med glesbygdspöblem, musik och då särskilt franska visor och skriver romaner med allmänt innehåll. Just nu återvänder han till sitt ursprung och skriver en roman om sin fars, den rysk-judiske soldatens liv, som vi med spänning väntar på.

Joakim Philipson (1958-) gav 1991 ut romanen *Tecknet och tystnaden. Anteckningar funna i en tagelmadrass, första gången utgivna på svenska i översättning av Joakim Philipson*. Den har fått bra kritik i tidningarna. Philipson hör till en av de tidigast invandrade judiska släkterna, som nästan helt har gått upp i det svenska samhället. Men Joakim Philipson har för en tid sedan konverterat till den judiska tron.

Salomon Schulman är född 1947 i Malmö och son till 1945 års räddade. Han är barnläkare, men sysselsätter sig vid sidan om med jiddischspråkig litteratur. Han har översatt den kände jiddisch-poeten Abraham Sutzkever och gett ut hans *Grönt Akvarium* 1986. I *Garva med Goldstein* 1988 har Schulman gjort en sammanställning av judiska roliga historier. Våren 1991 kom en antologi med av Schulman översatt jiddischspråkig poesi med titeln *Natten läser stjärnor. Jiddisch dikter från ett desperat sekel*. Urvalet är försett med förord och utförliga biografier över de 22 poeterna. Boken avslutas med en kort men ingående analys av språket jiddisch, som det annars inte finns mycket att läsa om på svenska. Schulmans antologi är ett dystert men välbehövligt vittnesmål om det hemiska öde, som alla dessa judiska poeter och med dem hela den blomstrande jiddisch-kulturen har fått genomlida.

Jaques Werup (1945-) är född i Malmö.

Hans morfar var en sefardisk jude från Bulgarien, som byggde upp en blomstrande handel med orientaliska mattor i Sverige. Werup är författare och musiker och känd för sin frodiga och fantasifulla poesi och prosa. Precis som Mosskin, vill Werup i en kommande bok, återskapa familjens bakgrund. I *Shimonoffs längtan* från 1983 berättar han om morfaderns väg från den färgrika Orienten till det nordiska Malmö. Han tillägnar romanen alla Sveriges immigranter. Den mycket givande romanen är ett värdefullt bidrag till de svenska judarnas bakgrundshistoria.

5. Svensk-judiska författare av humanistisk faktalitteratur

Enligt *Henrik Schück* (1855–1947) måste också stora verk ur den ”lärdade kulturen”, alltså den humanistiska, betraktas som tillhörande litteraturhistorien. Och det är många judar ur den andra eller tredje generationen, som har varit framgångsrika i humanistiska ämnen på universitetsnivå under 1800- och 1900-talen. Schück var själv en utomordentlig lärare för många unga, vilka i sin tur fungerade som lärare för nästa generation. Schück var son till en judisk köpman, som invandrade från Schlesien. Han disputerade för filosofie doktorsgraden i Uppsala och blev 1890 professor i litteratur- och konsthistoria i Lund. Åren 1898–1920 var han professor i litteraturhistoria i Uppsala. Mellan 1885 och 1890 utkom den första upplagan av det stora arbetet *Illustrerad svensk litteraturhistoria* i sju band, där Karl Warburg var medarbetare. En utvidgad upplaga kom 1911–1916, och en tredje upplaga 1926–1930, där Henrik Schück bearbetade de delar, som Karl Warburg hade stått för. Schück utgav 1906 *Världslitteraturens historia*. I detta arbete står han själv för den andra delen *Den israelitiska litteraturen*, som består av tre avdelningar: 1. Den profetiska tiden, 2. Den profetiska tiden före Samarias fall, och 3. Den profetiska litteraturen efter Samarias fall. Sedan följde *Allmän litteraturhistoria* i sju delar, 1919–1926. År 1913 blev Schück invald i Svenska Akade-

min och 1918 blev han chef för Nobelstiftelsen.

Författaren, journalisten och afrikaspecialisten *Per Wästberg* (1933-) är en sentida ättling till Henrik Schück. I *Berättarens ögonblick* 1977 skriver han utförligt om Saul Bellow, Jerszy Kosinski och J.B. Singer.

Karl Warburg (1852-1918). Släkten tog namnet efter hemorten Warburg i Westfalen och den kom via Hamburg och Altona till Göteborg. Det var en känd finanssläkt. Den släktgren, som hade stannat kvar i Hamburg, kom vid Hitlertiden även den till Sverige. Karl Warburg doktorerade 1877 i Uppsala, där han redan dessförinnan var docent i litteraturhistoria. Karl Warburg var mångsidigt intresserad och han skrev både i Göteborgsposten och i Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning. Där var han länge fast medarbetare som litteraturkritiker. Han var anställd som bibliotekarie vid Göteborgs Museums bibliotek 1878-1896. Från 1900 var han föreståndare för det nyinrättade Nobelbiblioteket och 1909 blev han professor i litteraturhistoria vid Stockholms Högskola, och han var även kommunalpolitiker i Stockholm. Hans studier i frihetstidens litteraturhistoria var banbrytande, och därför skrev han också de motsvarande delarna i första och andra upplagan av den ovan nämnda svenska litteraturhistorien.

Eli Heckschers (1879-1952) släkt kom redan 1727 till Köpenhamn från Hamburg och Altona där det fanns fyra grenar av släkten. En av dessa fortsatte senare till Sverige. Eli Heckscher blev fil dr i Uppsala 1907, därefter blev han docent i nationalekonomi vid Stockholms Högskola, och sedermera den första professorn i nationalekonomi vid den nya Handelshögskolan i Stockholm. Han innehade denna professur fram till 1929, men utnämndes sedan till en personlig professur i ekonomisk historia. Genom honom blev ekonomisk historia ett akademiskt examensämne. Han förblev professor till 1944 och hans huvudintressen var socialpolitiska frågeställningar och sysselsättningsproblem. Genom den nya ekonomiska synen på historien gav han nya perspektiv även åt den allmänna historien. Hans viktigaste arbete är kanske *Sveriges ekonomiska historia*, 1935-45.

Martin Lamm (1880-1950). Även familjen Lamm kom från Hamburg-Altona, där stam-

fadern bodde på tidigt 1700-tal. Senare flyttade tre bröder av släkten Lamm till Stockholm, där männen i släkten blev tekniker, ingenjörer och fabrikörer. Den första humanisten bland dem var Martin Lamm, en elev till Henrik Schück. Han var professor i litteraturhistoria vid Stockholms Högskola 1919-1945, men ägnade sig även åt konsthistoria och estetik. Han var med i ledningen av Konserthuset och Kungliga Dramatiska Teatern, och var desutom medlem i Samfundet De Nio och sedan 1928 ledamot i Svenska Akademin. Hans viktigaste verk är *Upplysningstidens romantik* 1-2, 1918-1920. Han föreläste om bl.a. O. Levertin (se litteraturförteckningen). Lamm har utövat ett stort inflytande på en ny generation elever, av vilka man endast hör lovord om sin lärare.

Hugo Valentin (1888-1963), född i Vikingstads socken i Östergötland, där familjen hade en gård. År 1915 blev han fil. dr i historia i Uppsala. Sedan arbetade han som lektor i modersmål och historia på skolor i Falun och Uppsala och blev docent i historia 1930 vid Uppsala Universitet. Han förlänades professorstitel 1948. Valentin forskade mest i svensk 1700-tals historia, men hans största intresse gällde svensk-judisk historia. Han var under många år ordförande i den svenska zionistiska organisationen och var från 1945 till 1962 utgivare av *Judisk Tidskrift*. Han har gett ut ett stort antal böcker bland vilka kan nämnas: *Israel. Ynglinga-förening. En historik till 100-årsdagen*, 1919; *Judarnas historia i Sverige*, 1924; *Urkunder till judarnas historia i Sverige*, 1924; *Aaron Isaacs minnen. Utg.*, 1932; *Det judiska Palestina*, 1932; *Zionismen*, 1933; *Antisemitismen i historisk och kritisk belysning*, 1935; *Kampen om Palestina*, 1940; *Det judiska folkets öde*, 1944; *Antisemitism, en fara för folk och individ*, 1950; *Den fjättrade Clio. Essäer*, 1957; *Antisemitismen. Historisk verklighet och psykologisk bakgrund*, 1962 och 1971; *Judarna i Sverige*, 1964.

Stig Bendixon (1888-?) var av gammal svensk-judisk släkt. Han studerade juridik och var amanuens vid Riksarkivet. Han hade ett stort judiskt vetande och skrev *Israels historia. 1-2. Från äldsta tiden till Herodes tronbestigning*, som kom ut 1948. Han var aktiv i flyktinghjälpen och grundade och ledde "Inter-

nationella Foyer" i Gamla Staden i Stockholm, vilken blev en tillflykt för många tysk-judiska emigranter. Han slutade sina dagar i Israel.

Wulff Fürstenberg (1891–1990) var född i Kalmar och han utbildade sig till läroverksadjunkt. Han var historiskt och judiskt intresserad och skrev artiklar och en historik om sin hemorts judiska församling: *Kalmars mosaiska församlings tillkomst och äldsta historia jämte Väjö- och Oskarshamns församlingars tillblivelse*, 1980. Han var även medarbetare i "Judarnas historia" från 1950 och 1970.

Abraham Brody (1901–) föddes i Ungern och kom som ung man till Stockholm, där han blev anställd som lärare vid Judiska Församlingens Religionsskola. Samtidigt studerade han vidare semitiska språk hos H.S. Nyberg i Uppsala och disputerade 1936 på avhandlingen *Der Mischna-Traktat Tamid*. Under många år förvaltade han den hebreiska avdelningen i Judiska Församlingens Bibliotek. Förutom den redan nämnda "Aaron Isaacs minnen", som han gav ut i samarbete med H. Valentin 1932, publicerade han följande böcker: *Svensk-judiska pionjärer och stamfäder. En person-, släkt- och kulturhistorisk krönika med Norrköping som blickcentrum*, i samarbete med Martin-Varsson, 1956; *Judarnas Historia* (Hahn, Brody, Fürstenberg) 1950, en för svenska läsare omarbetad historik av den ungerska professorn St. Hahns originalarbete. En ny omarbetning av Brody och Fürstenberg kom ut 1970. Boken är ofta använd som skolbok i religionsskolan och som en första introduktion till judiskt liv och religion för den stora allmänheten.

Daniel Brick (1903–1987) hörde till en stor syskonskara på 15 barn. Fadern flydde från ryska Litauen till Finland, för att undgå att bli rysk soldat. Där gifte han sig med en judisk flicka från Helsingfors och flyttade sedan till Sverige. Han livnärde sin stora familj som innehavare av herrkonfektionsaffärer. Daniel Brick blev fil.kand. i nordiska språk och litteraturhistoria. Han var elev till M. Lamm. År 1932 grundade Daniel Brick *Judisk Krönika*, en sionistisk kulturtidskrift, som han ledde till 1979, med sin bror Simon som administratör. Sedan dess ges *Judisk Krönika* ut av Judiska Församlingars i Sverige Centralråd samt av alla sionistiska organisationer. Daniel Brick gjorde

som redaktör ett rejält arbete både i politiskt och kulturellt hänseende med sin tidskrift. Till en början gjorde han sionismen så att säga "rumsren" i Sverige. Han gav även ut några småskrifter: *Varför anklagar man judarna?*, 1939 och 1944; *Mot antisemitismen. Svenska författare uttalar sig*, 1943. Under några år upplät Daniel Brick och hustrun Anna Riwkin-Brick sin bostad till ett judiskt kulturinstitut, där det hölls många intressanta föredrag om judisk konst, litteratur och Israel.

Anna Riwkin-Brick (1908–1970), en känd och uppskattad fotograf. Hon gjorde bl.a. 1957 ett fint porträtt av sin svärmor, välsignande sabbatljusen. Det återfinns så sent som 1990 i *Glimtar av judiskt liv i Sverige*, utg. av Judiska Muséet i Stockholm. Tillsammans med maken gav hon ut: *Palestina*, 1948; *Israel: igår, idag, imorgon*, 1955, en ingående och vacker skildring av Israels land och folk i den vid den tiden ännu förhårslande optimistiska andan. År 1963 utgav hon tillsammans med **Herbert Pundik** *Landet som byggs—70 länders land*. Dessutom är hon med i två barnböcker om kibbutz och Israel.

Bernhard Tarschys (1905–1978) tillhörde en annan stor Stockholmsfamilj. Hans far, Isidor Salomon, kom direkt från jeschivastudier i Vilna-trakten som ung man till Stockholm. Senare följdes han av många bröder och systar. Han själv var far till åtta barn. Fadern var den som införde sionismen i Stockholm, och den första sionistiska organisationen tog form i hans hem. Brodern Moritz var sedan den eldsjäl som höll lågan brinnande. Även Bernhard Tarschys var elev till Martin Lamm och H. Olsson och han doktorerade 1949 vid Stockholms Högskola. Han hade då redan verkat som läroverksadjunkt, men blev sedan docent och sedermera även lektor vid Högskolan, senare Stockholms Universitet. Han var en utomordentlig och mycket anlitad föredragshållare och skrev många artiklar. 1944 utkom historiken *Chebra Kaddischa. Israelitiska sjukhjälps- och begravningsällskapet under 150 år*. Boken *Om det judiska* 1972 var ett resultat av en föredragsserie i Radion. 1975 utkom *Judarna i Sverige 1775–1975, Kungl Bibliotekets utställningskatalog*. Han var en tid ordförande för Judiska Församlingens Kulturrotel.

Boris Beltzikkoff (1908–) är son till snickaren Elieser Beltzikkoff, som invandrade 1905 från Vitebsk-området på grund av pogromer vid sekelskiftet. Han tog studenten 1926 vid Södra Latinläroverket, blev fil.mag. 1935, och utbildade sig till bibliotekarie. Mellan 1950 och 1973 var han stadsbibliotekarie i Nacka. Bredvid sitt yrke ägnar han sig mest åt idéhistoria, med nazismens historia som centralproblem. Förutom ett otal artiklar och essäer i kyrkliga, folkbildnings- och kulturtidskrifter har han utgivit flera böcker: 1960 utkom *Judisk-kristetmänskligt, en stridsskrift och ett stycke idéhistoria*; *Farlig kristendom, en studie i sambandet mellan religion och politik*, 1977, *Kultur—demokrati*, 1980. Så sent som 1991 kom *Nazism och kristendom ur ett judiskt perspektiv*. Då hans böcker behandlar känsliga ämnen har de ofta vållat livlig diskussion. I *Farlig Kristendom* förekommer kapitlet ”Judehuset på Söder”, som ger en livfull skildring av författarens uppväxtmiljö i ett unikt kollektiv i Stockholm. Det är ett viktigt bidrag till Stockholmsjudarnas historia och blir ofta citerat. Beltzikkoff skriver en vårdad svenska och han är fortfarande synnerligen aktiv.

Bertil Maler (1910–1980). Fadern kom i likhet med många andra från Baltikum år 1905. Efter studenten 1928 vid Södra Latinläroverket studerade Maler romanska språk och blev fil. dr 1949 vid Stockholms Universitet, där han även var docent. Han ägnade sig mest åt iberoromanska språk och var 1949–1964 professor i ämnet vid Handelshögskolan i Stockholm. Maler var föreståndare vid kulturroteln vid Judiska Församlingen, där han även 1975 grundade föreningen Judiska Bibliotekets Vänner. Han höll föredrag och skrev artiklar om både jiddisch och ladino i *Nordisk judaistik*.

Knut Ahnlund (1923–) hör som icke-jude egentligen till den sista avdelningen, men då han är litteraturvetare nämner jag honom här. Han blev fil. dr i nordisk litteraturhistoria vid Universitetet i Stockholm och var professor i ämnet bl.a. i Århus i Danmark. Han verkar även som litteraturkritiker. År 1978 utgav han ett grundläggande arbete om Isaac Bashevis Singer: *Isaac Bashevis Singer. Hans språk och hans verk*, som fortfarande är det mest utförliga och bästa om författaren, som finns på

svenska.

Överrabbin **Morton H. Narowe** är född 1932 i Philadelphia, USA och är sedan 1965 anställd vid Judiska Församlingen i Stockholm. 1977 gav han ut boken *Handledning för sörjande. Om judiska seder och bruk i samband med död och begravning*; 1990 doktorerade han vid Jewish Theological Seminary of America på ett svensk-judiskt ämne *Zionism in Sweden, its beginning until the end of World War I*. Avhandlingen ger en välbehövlig inblick i den tidigaste sionistiska historien i Stockholm och Sverige. Det var ju de första sionisterna som medverkade till att sionisten Marcus Ehrenpeis 1914 kom som rabbin till Stockholm.

För att slutföra en översikt över de humanistiskt arbetande judiska författarna måste jag nämna tre personer som har ställt ihop bibliografier behandlande den svensk-judiska litteraturen på både fack- och skönlitteraturns område.

Simon Aberstén (1865–1937) var son till en av de tidigaste invandrarna från Polen, en kvarnägare från byn Raszki. Namnet ”Oberstein” härrör från kvarnstenarna, men förvanskades av svenska tjänstemän till Aberstén. Fadern var så pass välsituerad (i motsats till de flesta andra invandrarna från öst) att han kunde skicka sina döttrar till en fin privatskola i Göteborg, och låta sonen studera i Uppsala, där denne blev fil. dr 1896. Simon Aberstén disputerade på ett judiskt ämne: *Gittin i den babylonska Talmud. Perek 1*. Från 1893 till 1930 var han bibliotekarie vid dåvarande Göteborgs Stadsbibliotek, som sedan blev universitetsbibliotek. Aberstén sammanställde i *Judisk Tidskrift* år 1933 bibliografin *Judisk litteratur på svenska* (fördelad på tre artiklar), den första tryckta bibliografin om judiska böcker på svenska som finns. Dessutom skrev han under många år recensioner av judiska böcker i *Judisk Tidskrift*. Han var även medarbetare i Göteborgsposten och Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning.

C. Vilhelm Jacobowsky (1896–1986) föddes i Uddevalla, där det vid den tiden bodde många judiska familjer, som var välbärgade. Han studerade och blev fil. dr 1932 och han var Lands- och Stiftsbibliotekarie i Skara mellan 1938 och 1961. Hans skrifter omfattar bl.a. jubileumsbo-

ken *Göteborgs Mosaiska Församling. 1780–1955. Minnesskrift . . .*, 1955; två bibliografier —ett slags fortsättning på Abersténs artiklar: *Nyare judisk litteratur på svenska och norska*, Judisk Krönika, 2, 1946; och *Nyare svensk-judisk litteratur 1946–1951*, Judisk Krönika 1951; *Svensk-judiskt herrgårdsliv* 1967; *Judarna på Gotland* 1972. Hans kunskap om de svensk-judiska familjerna var omfattande och han ägde en ovanligt stor judisk boksamling. Den donerade han till Carolina Rediviva i Uppsala, där den förvaras som en separat samling. År 1986 anordnades i bibliotekets utställningssalar utställningen *Judarnas liv i Sverige* där rariteter och även vanliga böcker ur Jacobowskys samling visades för allmänheten.

Hilde Rohlén-Wohlgemuth (1909–) kom år 1934 från Hitler-Tyskland, direkt efter att ha avlagt en av de sista tillättna Dr.Phil. examina. De första åren intill krigsslutet 1945 fick akademiska invandrare inget arbetstillstånd. Först 1948 fick Hilde Rohlén-Wohlgemuth efter kortare biblioteksutbildning arbete som halvtidsbibliotekarie vid Judiska Församlingens bibliotek, där hon verkade fram till 1965. Därefter arbetade hon både vid Göteborgs Stadsbibliotek och vid Göteborgs Judiska Församlings bibliotek. Efter pensioneringen har hon färdigställt två stora bibliografier: *Svensk judisk bibliografi, facklitteratur 1951–1976 och skönlitteratur 1900–1976*, 1976; den nästa kom 1987 och heter *Svensk judisk bibliografi II*. En kortare bibliografi 1987–1988 följde som bilaga till Judisk Krönika 1989. Hilde Rohlén-Wohlgemuth var initiativ-tagare till Wizos Bokcirkel och dess ledare under många år, och dessutom ordförande i Wizos kulturkommitté. Hon har skrivit många judisk-kulturella artiklar och hållit föredrag om judisk-historiska och litterära ämnen.

Bokförläggaren har en viktig roll i ett lands litteratur. Det är de som i första hand väljer och vrakar bland författarnas alster och det är de som uppmuntrar de bättre av dem. Det är därför jag även nämner de judiska bokförläggarna i denna historik. Det är en iögonfallande stor procent av förlagen som har judiska rötter, och som fortfarande är judiska. Det största och mest kända är *Albert Bonniers Förlag*. Familjen Bonnier, som ursprungligen

är från Dresden, kom 1801 till Danmark. Tre söner fortsatte sedan till Sverige. En av dem var *Albert Bonnier* (1820–1900), som kom till Stockholm 1835. Till en början arbetade han i brodern Adolfs bokhandel, men 1865 startade han eget boktryckeri och bokförlag. Han var far till bokförläggaren *Karl-Otto Bonnier* (1856–1941). Efter Karl-Otto har tredje och fjärde generationen Bonnier lett förlaget. År 1990 startade en familjemedlem, *Eva Bonnier*, ett eget förlag: *Eva Bonniers Förlag*. *Karl-Otto Bonnier* gav mellan 1926 och 1956 ut ett stort verk om familjen *Bonniers. En bokhandlarfamilj. Anteckningar ur gamla papper och ur minnet*. *Åke Bonnier* har skrivit *En släktkrönika. 1778–1941* 1974 och *Tor Bonnier. Karl-Otto Bonnier. Till 100-årsdagen av K-O Bonniers födelse. Minnesord*, 1956. *Tor Bonnier* har dessutom gett ut *Längesen . . .*, 1972 och 1973. Genom minnesböckerna har vi sålunda fått en bred bild av familjen, förlagsarbetet och många av förlagets författare.

Joseph Seligmann (1836–1904) var son till Stockholmsrabbinen Löb Seligmann. Han blev fil. dr 1863 i Uppsala. I stället för den påtänkta vetenskapliga karriären öppnade han 1864 en bokhandel på Drottninggatan i Stockholm och 1867 startade han ett bokförlag, dit Hugo Geber kom som medarbetare år 1878. År 1887 övertog Geber förlaget, men Seligmann startade samma år ett nytt förlag, som efter hans död uppgick i Wahlström & Widstrand. Seligmann var känd som en stor organisatör, både i bokförläggareföreningen och i bokhandlarevärlden.

Hugo Geber (1853–1914) kom från Norrköping. Efter att först ha varit anställd i Seligmanns bokhandel övergick han 1878 till dess förlag och 1887 övertog han förlaget, som fick namnet Hugo Gebers förlag. Han gav bl.a. ut de två första upplagorna av Henrik Schücks "Illustrerad svensk litteraturhistoria". Sonen *Nils Geber* (1878–1937) blev fil.lic. och gick 1906 in i faderns förlag, som han konsoliderade. Han gav ut vetenskapliga verk, bl.a. Schücks "Allmän litteraturhistoria" och de senare upplagorna av "Illustrerad svensk litteraturhistoria". *Nils Geber* var under många år ordförande i Israelitiska Ynglingaföreningen. Efter hans död gick förlaget upp i Almqvist & Wiksell. Nam-

net Geber lever vidare enbart i Almquist & Wiksells underavdelningar för vetenskaplig utgivning.

Även *Bokförlaget Gedin* är grundat av en judisk förläggare. *Per Gedin* är född 1928 i Berlin som son till Georg Israel och Lena Gedin. Familjen flydde till Stockholm undan Hitler. Per Gedin var 1953–60 direktör för Bokklubben Svalan, 1961–62 i Bokförlaget Aldus och fram till 1982 chef för Wahlström & Widstrand. Sedan grundade han ett eget förlag, som ger ut skönlitteratur.

Förlaget *Ordfront* är ett radikalt förlag, som grundades 1969. Sedan 1979 leds förlaget av *Dan Israel* (1950–), Joakim och Mirjam Israels son. Förlaget har bl.a. gett ut en ny upplaga av Isaac Babels noveller, 1987.

År 1969 grundades i Stockholm ett rent judiskt förlag: *Hillel-förlaget*. Det var några privatpersoner, delvis närstående föreningen Chinuch, som var de pådrivande krafterna. Från 1969 till 1979 ledde redaktör *Lennart Kerbel* (1930–) förlaget, därefter har det letts av *Anna Rock* (1918–). Man ger ut hebreiska läro- och ordböcker, böcker om judendomen, dess seder och bruk, om judisk historia, barnböcker etc. En del böcker är för skolbruk, med de flesta vänder sig till en vuxen publik, som t.ex. Abba Ebans "Mitt folk: Judarnas historia", översatt från engelskan av M. Wajngott, 1986. Hillel-förlaget fyller en viktig uppgift i det judiska kulturella livet i Sverige.

År 1976 grundades ännu ett judiskt förlag. *Adam Bromberg* och dottern *Dorotea*, invandrade från Polen i slutet av 60-talet, vågade sig på att driva ett bokförlag med "inriktning på kvalitetslitteratur": *Brombergs*. De hade turen att ha två Nobelpristagare på kort tid bland sina författare. Den första var Isaac Bashevis Singer, 1978, och sedan Czeslaw Milosz, 1980. Isaac B. Singer blev älskad av svenskarna och Brombergs gav ut de flesta av hans verk. I Brombergs utgivning ingår många judiska författare. Förutom Singer bl.a. Cordelia Edvardson, Romain Gary, Susanne Gottfarb, David Grossman, Erland Josephson, Iwan Klima, Danilo Kis, Arthur Rubenstein.

Jag vill här även framhäva betydelsen av det tyska förlaget *Bermann-Fischers* verksamhet i Stockholm under åren 1938–1947. Från

Frankfurt flyttade det först till Österrike, och 1938 till Stockholm; efter 1947 flyttade det via Amsterdam tillbaka till Frankfurt. Under tiden i Stockholm hade det en stor utgivning av tyska emigrerade författare, t.ex. Thomas Mann, Franz Werfel, Karl Zuckmayer, Stefan Zweig m.fl. Därmed räddade det både sig självt och många tyska författare. Det hedrar Sverige, att landet gav förlaget möjlighet, att etablera sig här.

I Stockholm utgavs redan 1933 hos förlaget *Skoglund* Lion Feuchtwangers bok "Oppermans", översatt från manuskriptet, samtidigt som det tyska originalet *Die Geschwister Oppenheim* utkom hos Querido i Amsterdam. För mig är och förblir det en gåta, att ingen här eller någon annanstans tog siaren Feuchtwanger på allvar och rättade sitt liv efter hans förutsägelser.

6. Svenska författare med böcker med judiskt innehåll

Efter att ha granskat av svenska judar skriven svensk litteratur vill jag nu i korthet beskriva den litteratur med judiskt innehåll, som har svenska (icke-judiska) upphovsmän. Jag ger endast en allmän översikt, men några vill jag behandla lite utförligare, för att rädda dem ur glömskan. Jag tänker börja med fyra lite udda, nästan klassiska verk, som inte låter sig inrangeras i det system, som jag upprättat för de här aktuella författarna. Först nämns de författare, som behandlar bibliska motiv, sedan följer de som sysslar med judisk historia. Därpå följer den förhållandevis stora grupp av svenska författare, som blev så gripna av de europeiska judarnas tunga öde, att de skrev böcker om närliggande ämnen. Den avslutande avdelningen omfattar skönlitteratur med allmänt innehåll. På så vis får vi en överskådlig bild av den del av historiken, som omfattar de icke-judiska författarna.

De fyra verk jag vill särbehandla är eller ansågs vara anti-semitiska. Det första är ett lustspel, som kom ut i Stockholm 1817. Det heter *Den pantsatte juden eller Mosis's upp-*

ståndelse ur kistan och finns bevarat i den vetenskapliga avdelningen på Västerås Stadsbibliotek (fd Stiftsbibliotek). Lustspelet är omnämnt i Svensk Dramatisk Litteratur t.o.m. 1875. Ingen författare är namngiven och man vet inte om lustspelet är svenskt eller en översättning. Men det har en obehaglig, judefientlig tendens och återspeglar säkerligen tidsandan. *Lena Johannesson* beskriver detta fenomen i sitt bidrag *Schene Rariteten, Antisemitisk bildagitation i svensk rabulistpress 1845-1860* i samlingsvolymen *Judiskt liv i Norden*, 1988.

J. August Strindberg (1849-1912) var ambivalent i sitt förhållande till judarna. När han var osams med sin första förläggare J. Seligman eller när han ville ha ett större lån hos Wallenberg kunde han bli mycket frän mot judarna. Åren mellan 1880 och 1883 var hans mest antisemitiska period. Det var då han skrev *Det nya riket* 1882. Där angrep han det oscarianska samhället och dess institutioner samt vissa personer för inkompetens, hyckleri och falskhet. Bland alla angripna kan man känna igen några som skrivit negativa recensioner om hans arbeten och några högt uppsatta personer, men enligt Strindberg själv ville han genom personangreppen komma åt samhället som sådant. Men i kapitlet "Moses" angriper han en hel grupp i samhället: judarna. Enligt Gunnar Brandell är tonen i kapitlet inte särskilt frän, snarare är den "ironisk och lekfull". Strindberg vädjade till de då rådande antijudiska stämningarna i landet. Enligt Brandell hade Strindberg 1880 författat en frän "Judebroschyr", men lät den snart försvinna, men innehållet skall ha varit rätt likt det i "Moses". Han avslutar kapitlet med en icke "ironisk" uppmaning till judarna som grupp: "Moses skall vara snäll mot de beskedliga urinvånarna, ty de ha varit snälla mot honom, när han kom fattig och mauschlande och fick lov att sätta lien på de åkrar de brutit och besått." Senare blev Strindberg mera judevänlig, särskilt när hans böcker började komma ut på Bonniers förlag. Han blev ju också intresserad av det hebreiska språket, och i Judiska Frsamlingens Bibliotek förvaras det handskrivna brev som Strindberg skrev till Församlingen med frågor angående hebreiskan.

Hjalmar Bergman (1883-1931) skrev 1928

komedin "*Patrasket*". Den handlar om fantasien och familjeförsörjaren Joe Meng och har rönt stor uppskattning. De svenska judarna kände sig stötta över, att historien om en judisk familj hade fått titeln: "*Patrasket*". Därför höll Hj. Bergman ett föredrag inför ett judiskt auditorium, två dagar före pjäsens premiär, där han förklarade sin ståndpunkt. Han erkände att han själv tvekade inför titeln, men att han omfattade den judiska familjen med kärlek, och sade att han hade rakt motsatta känslor än antisemitiska. Han ville förklara, varför judarna genom ödet var tvungna att begagna sig av fantasin och ibland av oskyldiga knep för att överleva, men att Joe Meng aldrig tillgrip direkt ohederliga metoder. Han betecknar Joe Meng som "familjeegoist", vars livliga fantasi skenar iväg och leder till konkurs istället för till framgång. Bergman beundrar sammanhållningen i den judiska familjen, den äldre generationens tålmod och lojalitet och judarnas vilja att utöka sin kunskap. Bergman var genom sin sväger Per Lindberg befreundad med en mycket stor, välbärgad judisk familj, som härstammade från Lothringen och jag tror, att han den vägen blev inspirerad att skriva pjäsen. Kanske hade han läst "Den pantsatte juden" och ville rätta till det negativa intrycket av detta lustspel. I slutorden i sitt föredrag berättar Bergman, att trotjänarinnan i pjäsen älskar sin familj högt och använder ordet patrasket som smeknamn. Han pekar även på, att både i boken och på teateraffischen är titeln omgiven av citationstecken, och de anger enligt honom, komedins innersta syften.

Waldemar Hammenhög (1902-1972) var populärförfattare och särskilt känd som Stockholmskildrare, och dessutom en "småborgerlighetens författare". År 1931 utgav han romanen *Petterson & Bendel*, som trycktes i många upplagor. Romanen ansågs vara antisemitisk, då Petterson framställdes som den rena svensken och kompanjonen som den myglande juden, precis i motsats till Bergmans framställning. Småborgerligheten inbegriper ju ofta en viss rasism. Följande år gjorde Per-Axel Braner en film av succéboken, som hade så stor framgång i Nazityskland, att den fick införas utan tullavgift. Hammenhög skrev några fort-

sättningar på boken, men de blev inte väl mottagna. År 1983 kom Petterson & Bendel ut i den hittills sista upplagan, i samband med att Hasse Alfredsson gjorde en ny film av motivet, med namnet: P & B. Den rasistiska tendensen hade regissören lyckats dämpa ner. Kritiken tyckte 1983 "att bortser man från de rasistiska grumligheterna i boken är Petterson & Bendel en rätt rolig skälroman, som ännu idag är läsvärd".

Pär Lagerkvist (1891–1974) hedersdoktor 1941 i Göteborg, medlem av Svenska Akademin 1940 och Nobelpristagare i litteratur 1951. Bland hans många verk finns följande med bibliska motiv: romanen *Barrabas* 1950, omarbetad till drama 1953; år 1960 kom romanen *Ahasverus död*; 1967 romanen *Marianne, Herodes gemål*.

Den kända målaren, och särskilt kyrkomålaren *Bo Beskow* (1906–1989) har på ålderns höst skrivit flera bibliska romaner med en vacker språkdräkt. År 1978 kom *Och vattnet stod på jorden*; 1980 *Rösten är Jakobs*; 1982 *Isebel*. Den sista i raden kom 1984, och heter *Solmannen*. Den handlar om Simson.

Marianne Fredriksson (1927–) har skrivit flera populärromaner om Första Moseboken: *Evas bok*, 1980; *Kains bok*, 1981; och *Noreas saga*, 1986. De har kommit i flera upplagor och alla tre i en pocketupplaga. Marianne Fredriksson har förmågan att bringa dessa bibliska gestalter nära den nutida människan.

Sven Delblanc (1935–) är en produktiv och uppskattad författare, ofta med ensamma norrländska människor som motiv. Hans bok från 1983 *Jerusalems natt* skildrar också en ensam man, Flavius Josefus, som under natten får besök av en gammal kristen och en grek. Josefus sitter i sitt tält utanför Jerusalems murar och bevakar kampen om Jerusalem år 70 e.v.t. för romarnas, särskilt Titus, räkning. Men hans hjärta är hos dem, som kämpar innanför murarna. En fin skildring av en av Israels ödesstunder.

Torgny Lindgren (1938–) har valt ett omtyckt bibliskt motiv i romanen *Bat Seba* från 1984. Precis samma år kom en amerikansk roman av Joseph Heller om samma ämne i svensk översättning: *Gud vet*. Hos honom ligger tyng-

dpunkten på skildringen av den store konungen David och då blir Batseba-episoden bara en del av det hela. Men Torgny Lindgren skildrar detta kung Davids äktenskapsdrama med mera känsla och förståelse än sin amerikanske kollega.

Det finns bara ett fåtal svenska författare till böcker med judisk-historiska ämnen, därav två viktiga. Den förste är *Eyvind Johnson* (1900–1976). *Molnen över Mentapontion*, 1965, är en tänkvärd roman där han kopplar ihop historien om en fängslad judisk professor i ett nutida koncentrationsläger med Xenofon och livet i en grekisk stad i antikens södra Italien. Johnsons andra roman är från 1968 och heter: *Favel, ensam*. Den kanske till och med hör till nästa grupp, då den handlar om en tysk-judisk flykting i England. Det är förvånansvärt, hur bra Johnson har kunnat leva sig in i den ensamme, intellektuella judiska flyktingens liv. För mig framstår romanen som en av de bästa skildringarna av ett emigrantöde.

Arthur Lundkvist (1906–) har skrivit två trovärdiga och lärorika historiska romaner, där många judiska gestalter förekommer. Den första är *Tvivla, korsfarare. En sannolik berättelse*, från 1972, och den handlar om ett av de många korstågen. Den andra är *Slavar i Särkland. En berättelse om östvingar*, från 1975. Den handlar om mötet mellan vikingar och araber och judiska köpmän i länder på andra sidan Bosporen och Svarta Havet. I båda romanerna berättas det om fruktbringande möten mellan folket från Norden och nya och anorlunda kulturer. Det verkar som om både Johnson och Lundkvist har blivit "väckta" genom förintelsen, för båda upptäcker judarna och deras historia först sent i livet efter turbulensen i Europa.

Kenne Fant har 1988 skrivit: *R. en dokumentär roman*. Den handlar om Raoul Wallenberg. Om denne mans öde har det kommit ut en hel del svenska biografier och redogörelser.

Gurli Hertzman-Ericson (1879–1954) börjar raden av författare i denna avdelning med romanen: *Hjälteglorian* 1948. *Gunhild Tegen* (1889–1970) skrev 1939 romanen *Det hände 1933*; 1935 gjorde hon en filmsynops *En judisk*

tragedi, som även utgavs i bokform. *Jakobs skugga* kom 1953. *Margarete Suber* (1892–1984) skrev 1942 romanen *Vänd ditt ansikte till mig*, en väl genomförd studie i antisemitism i romanform.

Olle Hedberg (1899–1974) en känd och omtyckt författare skrev 1939 *Ut med blondinerna*. Det var en satir, som drev hårt med de nazistiska principerna och antagligen öppnade ögonen på mången godtrogen svensk. Romanen *Foto von Blomberg* 1953 är en sann skildring av ett invandraröde.

Eva Berlin (1906–1986), populärförfattarinna, utgav 1955 *Intet skall glömmas*. *Celine-Marie Dickson* (1916–1975) utgav 1956 romanen *Synrand*. Den är välskriven och beskrevs i recensionerna som konstnärlig och fullödig. Hon skildrar en familjs flykt från Tyskland via Frankrike till USA, och skildrar alla plågor och fasor så verkligt, att jag länge trodde att de var självupplevda och att författarinnan var judinna.

Bengt Ek (1917–1990) kom 1981 med ungdomsromanen *Hos morfar i Getapulien*... Det är en underbar liten bok. Två judiska pojkar från metropolen Berlin skickas av sin svenska mor till morfar i Småland, för att räddas undan nazismen. Denna svåra omställning skildras med humor och hjärtevärm av författaren.

Hovrättsrådet *Jan Gehlin* (1922–) har under många år varit ordförande i svenska författarföreningen. Hans mor var konstnärinnan Esther Henriques och han själv är kvartsjude. Han skrev två delvis självbiografiska romaner: *Enskilt område* 1949 och *Gränstrakter* 1953, som motvikt mot nazismen och judeförföljelser. Genom sitt moraliska engagemang och hans fina språk är dessa två böcker värda att inte sjunka i glömska.

Stig Claesson (1928–) utgav 1960 romanen *Västgötalagret*. I bästa Slas-stil försöker en judisk köpman att få sitt levebröd med hjälp av en liten affärsrörelse på Stockholms Söder. *Barbro Widebäck* (1931–) gav 1977 ut romanen *Lekkamrater*.

Romaner med religiöst innehåll finns det inte så många av och Israel-böcker med politisk, lokalhistorisk eller geografisk inriktning hör inte till denna historiks tema.

Ebba Lindquist (1908–) skrev novellen *Vä-*

gen till Jeriko, 1946. *Wiktor Norin* (1909–) har gett ut två romaner: *Lång väg till Jerusalem*, 1981; och *Lång tid i Jerusalem*, 1984. *Erik Beckman* (1935–) skrev 1984 *Katt och sten: en Mosebok*, vilken har orsakat en del rabalder bland recensenter. Han skriver med stöd av verser ur Moseböckerna en egen modern Mosebok, full av nutida reflexioner. Boken uppfattas av en del som parodisk, av andra som hädisk, men är Beckmans uppgörelse med en Gud, som han inte tror på.

Bo Bergman (1869–1967) inkluderar i sin diktsamling *Trots allt* 1931 dikten "Diamant-sliparen", som handlar om Spinoza. *Marianne Alopeus* föddes i Finland 1918. Som en följd av giftermålet med Jan Gehlin räknar jag henne som svensk författarinna, då hon har skrivit en, mycket fin, judisk roman: *Mörkrets kärna*, 1965. Att romanen kommit ut i flera upplagor, (senast 1984) bevisar dess kvalitet och aktualitet.

Rita Tornborg föddes 1926 i Sydafrika av en polsk mor och en svensk far. Hon växte upp i Polen och kom 1943 till Sverige. Hon intresserade sig tidigt för judiska problem och har skrivit flera romaner med judiskt innehåll: *Hansson och Goldman*, 1974; *Friedmans Hus*, 1976, en roman som utspelar sig på Stockholms Söder; *Salomons namnsdag*, 1979. Just nu selsätter hon sig med en judisk roman: *Rosalie*, som torde utkomma 1991. Den tidigare nämnde Marianne Fredriksson har även skrivit en icke biblisk, men aktuell judisk roman: *Simon och ekarna*, 1985. Det är en Göteborgsroman, med Simon, en adopterad judisk pojke, som inte vet någonting om sitt ursprung, hans judiske pojkvän och en judisk bokhandlare som huvudaktörer. En roman med en psykologisk och personligt riktig skildring.

Paul Andersson (1930–1976) gav 1956 ut en fin diktsamling med titeln *Judiska motiv*. Han är efter Ragnar Josephson den förste svensken med en judisk diktsamling. Han dog mycket ung. *Staffan Beckman* (1934–) är mycket negativ i sin hållning till Israels politik, vilket framgår av den politiska studien *Palestina och Israel* från 1969. År 1978 skrev han romanen *Garfunkel*. Garfunkel är en israel, som i protest mot den förda politiken lämnar landet, frun och föräldrarna och bosätter sig i Sverige.

Romanen är välskriven och måste accepteras, också om man inte gillar Beckmans intentioner. Även hans senaste roman, som är självbiografisk: *Till Jerusalem* 1989, upprör läsaren. Det är som om Beckman lider av det typiskt judiska självhatet, fast han själv inte är jude. Men han identifierar sig som det förtryckta barn han var som en jude, en förtryckt människa. Mera jude än en som är född som sådan. Han idealiserar dessa förtryckta judar, men hatar de uppräta, stridbara, alltså Israel och israelerna. Däremot älskar han palestinerna, de enligt honom förtryckta. Han lämnar ut sig själv och hela sitt liv i boken och diskuterar motiven för alla sina ställningstaganden. Kritiken kallar honom självdestruktiv.

Per Ahlmark (1939-) f.d. politiker visar ett stort intresse för judiska spörsmål. 1985 gav han ut sin första diktsamling: *Flykter*, dikter med delvis judiska motiv; 1991 ger han ut Jehuda Amichais hebreiska dikter i en svensk tolkning tillsammans med Lilian Edström under titeln: *Bombens diameter*.

Marianne Ahrne (Lund 1940-) har en judisk farmor och det gör att hon är mycket positivt inställd. Hon söker sig tillbaka till det judiska i sina romaner: *Äppelblom och ruiner* 1980 och särskilt i den sista från 1990: *Katarina Horowitz drömmar*. Förutom detta är M. Ahrne med i studentteater och i fria teatergrupper och regisserar både film och barnfilm. *Lars Anderson* (1954-) är en mycket modern författare. I hans senaste roman *Löv till läkedom* utspelar sig hälften av handlingen i Jerusalem.

Anna Fröding (1957-) har gett ut romanen *Djävlarerna*, 1975. En ung flicka får på sin födelsedag av misstag reda på att hon inte är barn i huset, att hon är född i ett koncentrationsläger och blivit adopterad vid 4-års ålder. Det försvårar den redan svåra puberteten och suddiga minnen får plötsligt reellt innehåll.

Förutom Pergaments Den judiska sången, måste två starka musikverk omnämnas, då de har fullödiga och poetiska diktverk som stomme. Båda är tonsatta av *Sven-Erik Sandström* (1942-). Det första är skrivet av *Bengt Wall* (1916-): *Stark såsom döden*, en kyrkoopera om Kung David, 1978. Det andra är skrivet av *Tobias Berggren* (1940-) tillhörande Bon-

nierfamiljen. Det är ett rekviem: *De ur alla minnen fallna* 1982, och är mycket gripande. Det är tillägnat alla dem, som dog i koncentrationslägren.

Till en litteraturhistoria hör egentligen en litterär bedömning av de litterära verken, vilken grupp eller kategori de tillhör, som t.ex. romantisk eller expressionistisk, etc. Då syftet med den här framställningen är att framhäva den judiska författaren eller ett judiskt innehåll eller ämne har jag avstått från dessa synpunkter. Det är självklart att författarna använder sin tids typiska eller förhärskande stil och uttrycksätt och att en episk roman av Sophie Elkan måste te sig annorlunda än en psykologiserande modern roman av Joakim Philipson. Höjdpunkten i den svensk-judiska litteraturhistorien infaller väl på Ernst Josephsons och Oscar Levertins tid. Men bredden i den svensk-judiska kulturen är mycket större efter andra världskriget fram till nu, vilket tydligt framgår av de många namn, jag har räknat upp. Till denna explosion i litteraturen kommer en annan positiv utveckling. De sista åren har det bildats många orkestrar som spelar östjudisk musik eller s.k. klezmermusik. Därtill har två judiska teatergrupper initierats. En skådespelare och en regissör har bildat en grupp: Dibbuk, som spelar enmans-teater och kabalet. Flera judiska skådespelare och regissörer har bildat en stor judisk teatergrupp, med stöd av Dramatiska Teatern m.fl., som regelbundet skall uppsätta judiska pjäser. De tänker börja med en pjäs av Elie Wiesel. Dessutom är en judisk film under inspelning. Om denna positiva utveckling står sig, kan man väl med fog hoppas, att den judiska kulturen, och med den den judiska litteraturen lever vidare i Sverige, och att det snart förutom bredden även kommer att finnas höjdpunkter inom det svensk-judiska.

Litteraturförteckning

Aaron Isaacs minnen. En judisk kulturbild från Gustaviansk tid. Utg. av A. Brody och Hugo Valentin. Stockholm. 1932

- Aberstén, Simon, Judisk litteratur på svenska. Ur Judisk Tidskrift, 1933
- Bergman, Hjalmar, Käserier och kritiker 1958. s. 229–246. Judefantasten. Hjalmar Bergman-samfundet 1965. s. 724 ff.
- Berman, Nils, Boktjuven från Norrköping. Bokvännerna, 1975. s. 120–130. Om J. Gollwanjuk.
- Berman, Nils, Leva och läsa. Sthlm 1970. s. 40–53, om Jules Berman och Mago.
- Brandell, Gunnar, Strindberg, ett författarliv. 1. Sthlm, s. 321–324.
- Böckernas värld, 1969 nr 3, s. 29–37. Om Jan Gehlin.
- Ek, Sven B. Nöden i Lund. En etnologisk stadsstudie. 1971, Skrifter f. Folkliksarkivet, 11.
- Enckell, Mikael, Till saknadens lov. Hfors 1988. Om M. Ehrenpreis.
- Författare i vår tid. Sthlm. 1986.
- Gustafsson, Lars, Litteraturhistorikern Schück: vetenskapssyn och historieuppfattning i Henrik Schücks tidigare produktion. Uppsala Universitet & A&W Intern. 1983.
- Jacobowsky, C. Vilh, Nyare svensk-judisk litteratur. (1946–1951) Ur Judisk Krönika, 2. 1952.
- Judiskt liv i Norden. Red. av Gunnar Broberg, H. Runblom och M. Tydén. Uppsala Universitet 1988
- Julén, Björn, Oscar Levertin. Hjärtats landsflykt. En Levertin-studie. Sthlm. 1961
- Lamm, Martin, Något om Levertin. Föredrag hos Judiska Akademiska Klubben, refer. i Nordisk Judaistik, årg 2, nr 1, 1977.
- Lindblad, Göran, Det nya riket. i: Synpunkter på Strindberg, Sthlm 1964, s. 99–111.
- Linder, Erik Hjalmar, 5 decennier av 1900-talet, i: Nyare sv. litt. historia, 4, utökade uppl. Bd 1–4, 1965–66.
- Litteraturhandboken. Sthlm 1984.
- Mendelssohn, Oskar. Jødiske innslag i Oscar Levertins diktning. Oslo 1938.
- Müssener, Helmuth, Exil in Schweden. München 1974.
- Post, Ingrid Marie von, Gottlieb Klein—rabbin och religionshistoriker. Nordisk judaistik, vol. 12 (1991).
- Rohlén-Wohlgemuth, Hilde, Svensk Judisk Bibliografi I & II, Stockholm 1977 och 1987.
- Salomon, Otto, Selma Lagerlöf och Sofie Elkan. Nordisk judaistik, vol. 10 (1989).
- Svenskt Biografiskt Lexikon. Stockholm Svenska Män och Kvinnor. Biografisk uppslagsbok. Stockholm, 1942–1954.
- Svenskt författarlexikon. Stockholm 1900–1975.
- Bibliografisk handbok till Sveriges moderna litteratur.
- Svenskt Litteraturrexikon, Sthlm 1984.
- Tychsens origin. Bericht ... Otto Neumann i Mitteilungen der Gesellschaft für Familienforschung 1929. Nr 1–3, Berlin.
- Valentin, Hugo. Judarna i Sverige. 1964.
- Diverse recensioner ur Judisk Krönika, 1976; Judisk Tidskrift, 1928 & 1990; Svenska Dagbladet 1978, 1984; Sydsvenska Dagbladet 1973; Arbetet 1984; Dagens Nyheter 1984